

KACPER GÓRSKI
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Systematyka źródeł prawa bartnego przedrozbiorowej Rzeczypospolitej

Abstract

A Survey of Sources of Honey Hunting Law in Poland Prior to 1795

The laws and regulations concerning honey hunters in Poland prior to 1795 were of two kinds, customary and statutory. They regulated the relations between honey hunters and their superiors as well as between honey hunters themselves. Those legal norms not only provided protection to the honey hunters' rights and possessions, but also regulated various aspects of their professional activities. This article attempts to compile and to produce a comprehensive survey of the sources (*fontes iuris oriundi*) of the Polish honey hunting law. For that purpose it a distinction needs to be made between honey hunting law *sensu largo* and *sensu stricto*. The former category encompasses all of the laws concerning honey hunters, whereas the latter refers to regulatory laws of honey hunters' communities. The earliest legal rules concerning honey harvesting are of medieval origin. For instance, customary norms concerning bee theft and the ownership of bee swarms can be found in Księga Elbląska (The Book of Elbląg, the oldest extant code of Polish customary law, dating back to 13th–14th century) and in the 14th-century Statutes of Casimir the Great (which, among others, sets down a penalty for destroying trees with beehives). The presence of such provisions indicates the prevalence of honey harvesting in medieval Poland. Indeed, the more important role honey hunting played in the economy of a region, the more numerous and more detailed were the regulations connected with that activity (e.g. Masovia and the Grand Duchy of Lithuania). Honey hunting law *sensu largo* was made by monarchs, the Sejm, local assemblies (*sejmiki*) as well as by individual landlords. As the economic importance of honey harvesting declined in the early modern age, it was rarely the object of general legislation. The occupation, it seems, needed no further regulation beyond local laws (*sensu stricto*), i.e. honey hunting laws of local communities in royal, ecclesiastical or noblemen's domains. These communities observed their old customary laws (some of which was written down in the course of time) as well as the rules laid down by their landlords or, occasionally, by the community itself. The honey hunting law was part of domanial law, and distinct from rural law. This distinction is reflected in the separate status of the honey hunters who were not members of the village community (*gromada*), even though they were, like other villeins (peasants), the bondsmen of the lord of the manor. The honey hunting law was a foundation of their self-governance.

Keywords: Kingdom of Poland, Polish-Lithuanian Commonwealth, Masovia, bee-keeping, honey hunting, honey hunter, honey hunters' community, sources of law, domanial law, honey hunters' law, rural law, customary law, statutory law, self-governance, primeval forest.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie, Rzeczpospolita Obojga Narodów, Mazowsze, pszczelarstwo, bartnictwo, bartnik, organizacja bartnicza, źródła prawa, prawo dominialne, prawo bartne, prawo wiejskie, prawo partykularne, prawo zwyczajowe, prawo stanowione, samorząd, puszcza.

*Żadnej rzeczy bartnikom.
Hej! nie kradnij kurpiku.
Weźmiesz garnek do węgla,
A zapłacisz bez liku.*

*A gdy ci się podoba
Ul z pszczołami u Jana,
To uciekaj co rychlej
Od tych pokus szatana.*

*Zawieszona u drzewa,
Niech nie nęci cię lina,
Bo się do niej do pszczoły
Stary bartnik wnet spina!*

*Niedość, że cię przy wszystkich
Twych sąsiadach ośmiesz,
Ale jeszcze po sądach,
Na drzewinie powieszę.*

*Zjadłbyś wstydu niemało,
Gdyby zdybał cię, bracie,
I do domu pewniakiem
Nie powróciłbyś w szacie.*

*Kruki wnetek poczuja,
Że tu wisi trup świeży.
Tak, mój bracie, na kurpiach
Strzeż się jeno kradzieży¹.*

1. Wprowadzenie

„Cały ten kraj pełen jest miodu – ten bez żadnego starania pszczoły po lasach składają, nie tylko w barciach leśnych, lecz gdzie tylko wydrążenie jakie spotkają, nawet po jamach ziemskich” – tak pisał o Polsce drugiej połowy XVI stulecia Antoni Maria Gratiani, sekretarz legata papieskiego Franciszka Jana Commendoniego². Rzeczywiście na ziemiach polskich od średniowiecza bartnictwo było popularnym zajęciem. Znalazło to swoje odbicie także w normach prawnych, które zwykło się określać „prawem bartnym”, bez jednak głębszej refleksji nad ich charakterem i miejscem w systemie źródeł prawa przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Niniejsze opracowanie ma na celu uzupełnienie tej luki.

1.1. Cel pracy

Pojęcia prawo bartne używa się w literaturze wobec norm prawnych o różnorodnej genezie i treści. Pomimo tego, że prawo bartne czy prawne aspekty bartnictwa nieraz były już przedmiotem prac naukowych (zob. niżej), żaden z badaczy nie skupił się na prawdopodobnie najbardziej istotnej kwestii, czyli źródłach tego prawa. Jest to prob-

¹ A. Chleboradzki (wł. Wiktor Czajewski), *Na kurpiowskim szlaku. Powieść historyczna z XVII w.*, t. 2, Warszawa 1900, s. 114–115 (= „Gazeta Polska”, t. 13, ogólnego zbioru t. 78). Powyższy fragment to piosenka kurpiowska śpiewana w powieści podczas miodobrania.

² A.M. Gratiani, *Pamiętnik Commendoniego* [w:] *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, oprac. J. Gintel, t. 1: *Wiek X–XVII*, Kraków 1971, s. 151.

lem wręcz fundamentalny, dopiero bowiem zakwalifikowanie norm do zbioru „prawo bartne” oraz określenie ich charakteru na tle systemu źródeł prawa przedrozbiorowej Rzeczypospolitej umożliwia właściwą analizę poszczególnych instytucji. W tej pracy postawiłem sobie za główny cel przedstawienie systematyki źródeł prawa bartnego, w tym siatki pojęciowej umożliwiającej właściwą analizę norm. Nie było natomiast moim celem „zinventaryzowanie” źródeł prawa bartnego. Starałem się jednak uwzględnić ich na tyle dużo, by proponowana systematyka miała solidne oparcie w materiale źródłowym. W szczególności nie prowadziłem badań rękopiśmiennych ksiąg bartnych, ponieważ znacznie zwiększyłyby to objętość i tak już obszernego tekstu. Praktyka stosowania prawa przez sądy bartne pozostaje niezwykle istotnym i wciąż aktualnym postulatem badawczym.

W dalszej części wprowadzenia, po zarysowaniu stanu badań nad prawem bartnym, zostanie zaprezentowana definicja prawa bartnego. Następnie spośród wszystkich norm (prawo bartne *sensu largo*) zostaną wyróżnione te z nich, które stanowiły prawa partykularne wspólnot bartniczych (prawo bartne *sensu stricto*). Główna część pracy została poświęcona źródłom powstania prawa (*fontes iuris oriundi*³). Uwzględnione w niej zostały zarówno prawo zwyczajowe, jak i stanowione. Całość rozważań wieńczy zebrane konkluzje⁴.

1.2. Stan badań

Jednym z pierwszych badaczy prawa bartnego był Joachim Lelewel. W opracowaniu *Pszczoly i bartnictwo w Polsce*⁵ dokonał przeglądu źródeł prawa bartników. Próbę systematycznego zarysu źródeł prawa bartnego podjął w 1928 r. Jerzy Rundstein. Zebrane *fontes iuris mellificatorum* podzielił na: (1) zbiory praw (kodyfikacje, zwody); (2) księgi sądowe (zapiski); (3) źródła pośrednie (literatura naukowa)⁶. Przedstawiona systematyka dotyczyła zatem jedynie źródeł, które można by określić jako *fontes iuris cognoscendi* (źródła poznania prawa), z pewnością bowiem księgi sądowe (a tym bardziej źródła narracyjne, nie wspominając już o piśmiennictwie) nie stanowiły dla bartników *fontium iuris oriundi*.

³ Co do zasady w nawiasach używam podstawowych form fleksyjnych łacińskich rzeczowników i czasowników (odpowiednio: mianowniki i bezokoliczniki), a w tekście głównym w formie gramatycznej dostosowanej do zasad polskiej fleksji.

⁴ Źródłom poznania prawa bartnego poświęcona została osobna praca.

⁵ J. Lelewel, *Pszczoly i bartnictwo w Polsce* [w:] *idem, Polska, dzieje i rzeczy Jej*, t. 4, Poznań 1856, s. 507–533.

⁶ J. Rundstein, *Źródła prawa bartnego*, „Pszczelnictwo Polskie” 1928, nr 8, s. 233–236. Zob. też inne prace tegoż autora na łamach „Pszczelnictwa Polskiego” i „Bartnika Postępowego”: *idem, Strony w procesie bartnym*, „Pszczelnictwo Polskie” 1927, nr 7, s. 208–209; *idem, Z dziejów bartnictwa XVI wieku*, „Pszczelnictwo Polskie” 1927, nr 8, s. 236–238; *idem, Postępek sądowy w sądach bartnych*, „Pszczelnictwo Polskie” 1928, nr 9, s. 265–266; *idem, Pozew w kodyfikacjach prawa bartnego XVI i XVII wieku na Mazowszu*, „Bartnik Postępowy” 1928, nr 9, s. 292–293; *idem, Ogólny przebieg procesu bartnego według kodyfikacji Niszczyskiego (1559) i Skrodzkiego (1616)*, „Bartnik Postępowy” 1928, nr 10, s. 330–331; *idem, Koszty sądowe i kary w prawie bartnym na Mazowszu w XVI i XVII wieku*, „Bartnik Postępowy” 1928, nr 12, s. 395–396; *idem, Cztery księgi bartne nowogrodzkie z XVII-go i XVIII-go wieku*, „Pszczelnictwo Polskie” 1927, nr 9, 10, 11, 12, s. 263–269, 293–299, 324–331, 356–361; 1928, nr 1, s. 4–7.

Relatywnie niewiele prawem bartnym zajmowali się historycy prawa. Z ważniejszych można wymienić opracowania (w kolejności chronologicznej) Alojzego Winiarza⁷, Przemysława Dąbkowskiego⁸, Józefa Rafacza⁹, Ewy Ferenc-Szydełko¹⁰, a także innych autorów, których artykuły miały w przeważającej większości charakter przyczynków do badań¹¹. Swoje miejsce prawo bartne odnalazło także w syntezach historii prawa polskiego¹². Prawne aspekty gospodarki bartnej poruszali w swoich pracach m.in. (chronologicznie): Ludwik Krzywicki¹³, Zygmunt Gloger¹⁴, Aleksander Jabłonowski¹⁵, Adam Chętnik¹⁶, Jan Leciejewski¹⁷, Karol

⁷ A. Winiarz, *Bartne prawo* [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, t. 7, Warszawa 1892, s. 9 i n.

⁸ P. Dąbkowski, *Bartnictwo w dawnej Polsce. Szkice gospodarczo-prawne*, Lwów 1923; *idem*, *Prawo prywatne polskie*, t. 1, Lwów 1910, s. 17, 31–34, 40, 316; t. 2, Lwów 1911, s. 54, 123–124, 223–224.

⁹ J. Rafacz, *Biecka ordynacja bartna z r. 1538*, „Themis Polska” 1933, seria III, t. 8, s. 27–34; *idem*, *Regale bartne na Mazowszu w późniejszym średniowieczu*, „Studia nad historią prawa polskiego” t. 18, z. 1, Lwów 1938.

¹⁰ E. Ferenc-Szydełko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa w dobrach monarszych w Polsce*, Poznań 1995; *eadem*, *Bartnicze prawo karne*, „Pszczelarstwo” 1984, nr 3, s. 18–20; *eadem*, *Regale bartne i wolność bartna w dawnej Polsce*, ZN USz, Roczniki Prawnicze 1993, nr 4; *eadem*, *Podział terytorialny obszarów bartnych domeny w dawnej Polsce*, ZN USz, Roczniki Prawnicze 1994, nr 5. Zob. też krytyczną recenzję monografii autorstwa T. Wiślicza, Ewa Ferenc-Szydełko, „Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa w dobrach monarszych w Polsce”, *Poznańskie TPN, Wydział Historii i Nauk Społecznych, Prace Komisji Historycznej*, t. 49, Poznań 1995, ss. 151, bibl., ilustr., KHKM 1996, R. 44, s. 437–441, oraz krótkie streszczenie monografii E. Ferenc-Szydełko przez W. Olszewskiego, Ewa Ferenc-Szydełko, „Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa w dobrach monarszych w Polsce” (*The Organisation and Functioning of Beekeeping in Royal Estates in Poland*), *Poznańskie Towarzystwo Nauk, Wydział Historii Nauk Społecznych, Prace Komisji Historycznej*, vol. 49, Wydawnictwo PTPN, Poznań 1995, 151 pp., 26 ill., „Quaestiones Medii Aevi Novae” 1997, vol. 2, s. 199.

¹¹ F. Rawita-Gawroński, *Prawo bartne XVI wieku*, Lwów 1895; A. Braun, *Z dziejów bartnictwa w Polsce. W sprawie art. 3-go ustaw bartnych mazowieckich z r. 1401*, Warszawa 1911; zob. także recenzję tej publikacji autorstwa I. Baranowskiego w KH 1911, s. 561–563; J. Kwapiszewski, *Z dziejów bartnictwa na Mazowszu w w. XV* [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu dwudziestopięcioletniej działalności naukowej Prof. Marceliego Handelsmana*, Warszawa 1929, s. 167–177; M. Białobrzeski, *Przepisy prawnokarne w dwóch zapomnianych zwodach prawa bartnego z 1559 i 1616 r.* [w:] *Culpa et poena. Z dziejów prawa karnego*, red. M. Mikuła, Kraków 2009, s. 137–147; K. Górski, *Prawo bartne w Polsce w XVI–XVIII wieku jako prawo zawodowe*, „Studenckie Zeszyty Historyczne” 2016, z. 22, s. 107–129.

¹² S. Kutrzeba, *Historja źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 2, Lwów 1926, s. 346–349; Z. Kaczmarczyk, *Demokracja szlachecka* [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. 2: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, wyd. 4, Warszawa 1971, s. 55–56; W. Uruszczak, *Historia państwa i prawa polskiego*, t. 1: *(966–1795)*, wyd. 3, Warszawa 2015, s. 156.

¹³ L. Krzywicki, *Kurpie*, Ostrołęka 2007 (reedycja prac L. Krzywickiego publikowanych w „Bibliotece Warszawskiej” w 1892 r.), *passim*, szczególnie s. 83–94, 95–119.

¹⁴ Z. Gloger, *Bartne prawo* [w:] *idem*, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 1, Warszawa 1958, s. 117–120. Na opracowaniu Glogera hasło w swojej encyklopedii oparł A. Brückner, *Barć, bartnik, prawo bartne* [w:] *Encyklopedia staropolska*, oprac. A. Brückner, t. 1: *A–M*, Warszawa 1937, s. 73–75.

¹⁵ A. Jabłonowski, *Podlasie. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, Źródła dziejowe, t. 17, cz. 3, Warszawa 1910, s. 156–160.

¹⁶ A. Chętnik, *Puszcza kurpiowska*, Ostrołęka 2004 (reprint wydania z 1913 r.), s. 20–36.

¹⁷ J. Leciejewski, *Sądy bartne w Polsce*, „Pamiętnik Wzorowy” 1918; *idem*, *Znamiona bartnicze*, „Pamiętnik Wzorowy” 1919. Cyt. za: K. Wolski, *Bartnictwo i pasiecznictwo dorzecza Sanu w XV i XVI w.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio B: Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia, 1952 (wyd. 1955), t. 7, s. 168.

Potkański¹⁸, Kazimierz Tymieniecki¹⁹, Jerzy Rundstein²⁰, Alojzy Wójtowicz²¹, Maria Dobrowolska²², Otto Hedemann²³, Karol Górski²⁴, Franciszek Piaścik²⁵, Krystyna Pieradzka²⁶, Krzysztof Wolski²⁷, Antoni Żabko-Potopowicz²⁸, Gerard Labuda²⁹, Maria Dembińska³⁰, Józef Mazurkiewicz³¹, Jerzy Walachowicz³², Jerzy Senkowski³³, Romuald Żukowski³⁴, Kazimierz Heymanowski³⁵, Józef Półciwarteł³⁶, Anna Borkiewicz-Celińska³⁷, Stanisław Barański³⁸, Ewa Wroczyńska³⁹, Andrzej

¹⁸ K. Potkański, *Bartnictwo i organizacja bartnicza (Kurpiowie)*, „Sprawozdania z posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, Rok 1895, II: Wydział Historyczno-Filozoficzny, Kraków 1896, s. 9–11; *idem*, *Studia osadnicze* [w:] *idem*, *Pisma pośmiertne*, oprac. F. Bujak, Poznań 2004, s. 126–128, 165–196.

¹⁹ K. Tymieniecki, *Sądownictwo w sprawach kmiecych a ustalanie się stanów na Mazowszu pod koniec wieków średnich*, Poznań 1922, s. 70–84.

²⁰ Zob. przyp. 6.

²¹ A. Wójtowicz, *Obelść, obelnicy i prawo obelne*, Warszawa 1930, *passim*.

²² M. Dobrowolska, *Osadnictwo puszczy sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, Kraków 1931, s. 17–18.

²³ O. Hedemann, *Dawne puszcze i wody*, Wilno 1934, s. 125–144; *idem*, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa 1939, s. 209 i n., 277–282.

²⁴ K. Górski, *Mało znany pomnik prawa bartnego pomorskiego*, „Rocznik Gdański” 1933/1934, t. 7/8, s. 332–347.

²⁵ F. Piaścik, *Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej*, Warszawa 1939, s. 23–29.

²⁶ K. Pieradzka, *Uwagi o bartnictwie na Łużycach*, „Pamiętnik Słowiański” 1949, t. 1, s. 83–100.

²⁷ K. Wolski, *Bartnictwo i pasiecznictwo dorzecza Sanu w XV i XVI w.*, *passim*, szczególnie s. 109–130, 151–161; *idem*, *Z dziejów bartnictwa we wsiach na prawie włoskim w starostwach przemyskim i sanockim*, KHKM 1958, R. 6, s. 359–364.

²⁸ A. Żabko-Potopowicz, *Dzieje bartnictwa w Polsce w świetle dotychczasowych badań*, RDSG 1953, t. 15, s. 7–52. Praca ta przesiąknięta jest jednak dość mocno metodologią marksistowską. Zob. też recenzję tej publikacji autorstwa K. Tymienieckiego w „Rocznikach Historycznych” 1953–1954 (wyd. 1956), r. 21, s. 342–345.

²⁹ G. Labuda, *Nieznany pomnik polskiego prawa bartnego na Pomorzu*, „Rocznik Gdański” 1955, t. 14, s. 342–374.

³⁰ M. Dembińska, *Kilka uwag o roli bartnictwa w gospodarce wiejskiej polskiego średniowiecza*, KHKM 1958, R. 6, s. 343–358.

³¹ J. Mazurkiewicz, *Zabytek prawa bartnego w Wierchowiskach z ostatnich lat Rzeczypospolitej szlacheckiej*, CPH 1958, z. 2, s. 291–302.

³² J. Walachowicz, *Monopole książęce w skarbowości wczesnofeudalnej Pomorza Zachodniego*, Poznań 1963, s. 155–158.

³³ J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 82–90.

³⁴ R. Żukowski, *Wpływ bartnictwa na kształtowanie się kultury ludowej w byłym starostwie łomżyńskim*, „Literatura Ludowa” 1962, R. 6, nr 4–6, s. 42–48; *idem*, *Znamiona bartne nowogrodzkie*, „Pszczelarstwo” 1964, nr 12, s. 7–8; *idem*, *Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej w okresie od XVI do połowy XIX wieku*, Białyłstok 1965, *passim*.

³⁵ K. Heymanowski, *Podstawy organizacyjno-prawne bartnictwa na Mazowszu*, „Sylwan” 1969, nr 11, s. 9–30; *idem*, *Z badań nad gospodarką bartną na Mazowszu (XV–XVIII w.)*, „Sylwan” 1970, nr 4, s. 29–53; *idem*, *Gospodarka leśna na Mazowszu w okresie feudalizmu (dobra królewskie)*, Kraków 1970, s. 116–148 (= „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Rolniczej w Krakowie”, nr 63, z. 19); *idem*, *Lasy i leśnictwo w Polsce przedrozbiorowej w świetle współczesnego piśmiennictwa, kartografii i prawodawstwa*, „Studia i materiały z dziejów nauki polskiej” seria B. Historia nauk biologicznych i medycznych, z. 30, 1980, s. 16, 30–35.

³⁶ J. Półciwarteł, *Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego w XVI–XVIII wieku*, Warszawa–Kraków 1972, s. 130, 143–145, 179–185.

³⁷ A. Borkiewicz-Celińska, *Kamieńczykowska księga sądów bartnych 1501–1517 (fragmenty)*, KHKM 1974, r. 22, z. 2, s. 255–282.

³⁸ S. Barański, *Dzieje bartnictwa w Puszczy Świętokrzyskiej w zarysie*, Kielce 1979, s. 24–43.

³⁹ E. Wroczyńska, *Eksploracja lasów na Podlasiu w XVI w.* [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, Warszawa 1981, s. 145–171.

Markowski⁴⁰, Hubert Wajs⁴¹, Urszula Kuczyńska⁴², Grzegorz Białuński⁴³, Michał Kargul⁴⁴, Maria Weronika Kmoch⁴⁵.

1.3. Definicja prawa bartnego

Dla usystematyzowania i scharakteryzowania źródeł staropolskiego prawa bartnego konieczne jest jego zdefiniowanie. Niemożliwe jest bowiem badanie źródeł prawa bez ścisłego określenia, czym to prawo jest.

Wydaje się, że z tym problemem najlepiej poradził sobie Adam Braun, który, pisząc o zwyczajowym prawie bartnym, stwierdził, że obejmowało stosunki „pomiędzy bartnikami i posiadaczami puszczy i włości, już też pomiędzy samymi bartnikami, lub też między nimi i ich bezpośrednimi władzami bartnymi”⁴⁶. Badacz ten wyodrębnił więc prawo bartne w aspekcie podmiotowym. Jego zdaniem normy należały do prawa bartnego, gdy regulowały stosunki prawne, w ramach których strony stanowili bartnicy. Powyższą charakterystykę można jeszcze uzupełnić o normy (karne), które chroniły prawa bartników⁴⁷.

Do tej definicji można jeszcze dodać, że przedmiotem regulacji prawa bartnego były co do zasady kwestie związane z bartnictwem. Obejmowało ono m.in. relacje bartników ze zwierzchnikami (wzajemne uprawnienia i obowiązki), także stosunki cywilne ściśle związane z bartnictwem (np. sprzedaż lub spadkobranie drzew bartnych). Normy karne nie regulowały wszelkich występków przeciwko bartnikom, lecz z reguły nakładały sankcje za wykroczenia bezpośrednio uderzające w wykonywaną przez bartników profesję (jak np. kradzież miodu, rojów pszczelich czy narzędzi lub zniszczenie drzew bartnych).

1.4. Charakter prawa bartnego

Dysponując już definicją prawa bartnego, można podjąć próbę określenia jego charakteru, czyli miejsca norm w systemie źródeł prawa dawnej Rzeczypospolitej.

Biorąc pod uwagę treść przyjętej wyżej definicji prawa bartnego, warto zauważyć, że jej desygnaty można odnaleźć w źródłach prawa polskiego (*ius commune*). Były

⁴⁰ A. Markowski, *O barciach i bartnikach w Zagajnicy Ostrołęckiej*, Ostrołęka 1982, *passim*.

⁴¹ H. Wajs, *Bartnicy z Jablonny i ich „prawo bartne” z XVII–XVIII w.*, „Sylvan” 1984, nr 10, s. 69–74.

⁴² U. Kuczyńska, *Bartnictwo Kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, Łomża 2004, *passim*.

⁴³ G. Białuński, *O bartnictwie w Prusach Krzyżackich i Książących na obszarze Wielkiej Puszczy w XIV–XVI w.* [w:] *Las w kulturze polskiej*, t. 5, red. W. Łysiak, Poznań 2007, s. 391–403. Tam wskazane inne prace autora.

⁴⁴ M. Kargul, *„Abyście w puszczech naszych szkód żadnych nie czynili...” Gospodarka leśna w województwie pomorskim w latach 1565–1772*, Gdańsk 2012; *idem*, *Bartnictwo na ziemi bytowskiej w okresie nowożytnym*, „In Gremio. Studia nad historią, kulturą i polityką” 2011, t. 5, s. 57–72.

⁴⁵ M.W. Kmoch, *Księga sądu bartnego zachodniej Kurpiowszczyzny z lat 1710–1760. Możliwości badawcze*, „Teka Historyka” 2016, z. 52, s. 54–71.

⁴⁶ A. Braun, *Z dziejów bartnictwa w Polsce...*, s. 2.

⁴⁷ Na rolę norm chroniących prawa bartników zwrócił już zresztą uwagę sam A. Braun (*Z dziejów bartnictwa w Polsce...*, s. 3), a później także A. Żabko-Potopowicz (*Dzieje bartnictwa w Polsce...*, s. 14).

to, tytułem przykładu, przepisy karne nakładające sankcje na przestępców niszczących drzewa bartne oraz złodziei pszczół i barci (np. w Statutach Kazimierza Wielkiego czy Korekturze praw), a także normy odnoszące się do regale bartnego i świadczeń bartników (Statut warcki z 1423 r., konstytucja z 1538 r.). Podobne regulacje można odnaleźć również w Statutach litewskich. Powyższe normy obowiązywały w całej Koronie (lub odpowiednio w Wielkim Księstwie Litewskim) i skierowane były również do osób niezrzeszonych we wspólnotach bartniczych.

Na pierwszy rzut oka dziwić może więc stwierdzenie lwowskiego historyka prawa Przemysława Dąbkowskiego, że prawo bartne było prawem szczegółowym (partykularnym, *ius speciale*) i nie zaliczało się do prawa pospolitego (*ius commune*). W jego opinii prawo bartne stanowiło, jako prawo partykularne, zbiór norm wyłączających zastosowanie prawa pospolitego (*leges speciales*) i obowiązywało w poszczególnych wspólnotach bartniczych⁴⁸. Było to więc ujęcie wąskie, wynikające zapewne z tego, że w swoich badaniach P. Dąbkowski opierał się na opublikowanych zwodach prawa bartnego (czyli źródłach związanych z konkretnymi wspólnotami bartników)⁴⁹, co zniekształciło wyniki jego pracy. Mimo to należy uznać, że Dąbkowski miał słuszość, twierdząc, iż prawo bartne obowiązywało we wspólnotach bartniczych jako prawo partykularne.

Można przyjąć, że przedstawiona wyżej definicja prawa bartnego obejmowała zarówno normy prawa pospolitego, jak i partykularnego. W związku z tym wszystkie te normy można określić jako prawo bartne *sensu largo*, ponieważ zawiera w sobie całość norm prawnych regulujących bartnictwo w Polsce przedrozbiorowej. Prawo zaś funkcjonujące w konkretnej społeczności bartniczej (*ius particulare* w ujęciu Dąbkowskiego) można określić mianem prawa bartnego *sensu stricto*. Jednocześnie należy podkreślić, że przeprowadzone rozróżnienie nie ma charakteru rozłącznego. Jego celem jest podkreślenie odrębności praw poszczególnych wspólnot bartniczych, nie tylko od prawa pospolitego, lecz także od prawa wiejskiego (należącego podobnie jak prawo bartne do prawa dominialnego). Normy *sensu stricto* były często ściśle powiązane z funkcjonującą na danym terenie zawodową organizacją bartników (ich swoistym „samorządem zawodowym”). Cechą charakterystyczną tych norm była homonomiczność, tj. obowiązywanie w obrębie partykularnej społeczności bartników (co do zasady bowiem szczególnie normy karne, których celem była ochrona cennych dla bartników dóbr, mogły być stosowane także wobec zwykłych mieszkańców, z reguły poddanych tego samego pana dominialnego⁵⁰).

⁴⁸ P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. 1, s. 17, 31–34, 40. Por. A. Braun, *Z dziejów bartnictwa w Polsce...*, s. 2. Na temat pojęcia *ius commune* zob. przede wszystkim W. Uruszczak, *Sejm walny koronny w latach 1506–1540*, Warszawa 1980, s. 131–132; *idem*, *Konstytucja Nihil Novi z 1505 r. i jej znaczenie [w:] W pięćsetlecie Konstytucji Nihil Novi. Z dziejów становienia prawa w Polsce*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 2006, s. 19–23.

⁴⁹ Zob. np. P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. 1, s. 316; t. 2, s. 54, 123–124.

⁵⁰ Zob. np. A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w. kor. (1572–1605)*, Lwów 1935, s. 204, gdzie autor przytoczył brzmienie nakazu Jana Zamoyskiego dla sędziego bartnego Mikołaja Iwaszkowicza z dóbr szczebrzeskich z 1604 r. Ze względu na szkody wyrządzane przez poddanych w miejscowej puszczy kanclerz rozkazał karać poddanych za niszczenie puszczy, a Iwaszkowiczowi polecił egzekwowanie postanowienia. Warto także zwrócić uwagę na osobę tamtejszego sędziego bartnego; wzmianka ta świadczy o funkcjonowaniu tam organizacji bartnej. Zdaniem A. Tarnawskiego sędziowie bartni mieli pieczęć nad puszcza, a jednym z ich głównych zadań była opieka nad bartnictwem (*ibidem*, s. 203–204). Nieco więcej informacji o bartnictwie w kluczu szczebrzeskim można odnaleźć u A.B. Sidorowskiej (*Klucz szczebrzeski Ordynacji Zamojskiej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2009, s. 145–149).

Decydujący dla tego wyróżnienia jest zazwyczaj adresat norm prawnych. W prawie *sensu largo* mógł nie być sprecyzowany, natomiast w bartniczym prawie partykularnym z reguły wskazywał określoną wspólnotę bartników lub jej członków.

Oczywiście prawo partykularne (czyli prawo bartne *sensu stricto*) regulowało stosunki bartnicze znacznie szerzej niż prawo *sensu largo*. W szczególności obejmowało także kwestie związane ze wspólnotami bartniczymi: ich wewnętrzną strukturę i zewnętrzne relacje ze zwierzchnikami (właścicielami, zarządcami dóbr), ewentualnie także powinności tych ostatnich wobec wspólnot i bartników. Normy składające się na „nie-partykularne” prawo bartne nie odnosiły się bezpośrednio do wspólnoty zawodowych bartników, ale obowiązywały jako koronne (lub litewskie) prawo pospolite. Ponadto obowiązywały normy nienależące do prawa pospolitego, które także regulowały kwestie związane z pszczelarstwem (np. w ramach prawodawstwa dominialnego). Obie grupy przez swój (mniej lub bardziej) powszechny charakter chroniły własność osób także dorywczo zajmujących się bartnictwem, regulowały ich prawa i obowiązki, niekoniecznie jednak normowały sfery związane z bartnictwem profesjonalnym.

Nie wydaje się słuszne, aby warunkować istnienie partykularnego prawa bartnego funkcjonowaniem w danej wspólnocie organizacji bartnej, choć z reguły były one ze sobą powiązane. Fundamentem istnienia samorządu zawodowego bartników, oprócz własnych organów i sądów, było także prawo bartne. Nie powinno się odwracać tej zależności. W szczególności możliwe było funkcjonowanie w ramach danej społeczności bartników pewnych zwyczajów bądź określonych prawem zwyczajowym powinności wobec władz zwierzchnich (np. danin miodowych) bez sformalizowanej struktury organizacyjnej.

Staropolskie prawo bartne można więc ogólnie zdefiniować jako zespół norm prawnych (zwyczajowych lub stanowionych), które regulowały stosunki między bartnikami, a także między bartnikami a władzą patrymonialną, lub chroniły prawa bartników (aspekt podmiotowy), a ich przedmiotem były co do zasady kwestie związane z wykonywaniem zawodu bartnika (aspekt przedmiotowy). Część z tych norm była ściśle związana z konkretnymi wspólnotami bartniczymi, stanowiła ich prawo partykularne, a z reguły także fundament samorządności i autonomii organizacji bartnych. Z całą pewnością charakter tych norm pozwala na określenie ich jako prawa bartnego *sensu stricto*, ponieważ znacznie silniej niż pozostałe związane były z funkcjonowaniem poszczególnych wspólnot. Wyróżniało je także to, że co do zasady normy skierowane były wprost do konkretnej wspólnoty bartniczej lub jej członków, a zakres regulowanych stosunków był szerszy niż w pozostałych normach.

Powyższa definicja oparta jest w części na тезach obecnych już w piśmiennictwie (przede wszystkim wyrażonej *implicite* przez A. Brauna)⁵¹. Jednocześnie jednak stanowi próbę ich uporządkowania i uwzględnienia propozycji wyróżnienia norm prawa bartnego *sensu largo* i *sensu stricto*.

⁵¹ A. Braun, *Z dziejów bartnictwa w Polsce...*, s. 2. Warto podkreślić, że autor swoją definicję odnosił do prawa lokalnego (mazowieckiego), które „objęło wszystkie stosunki niedostatecznie uwzględnione w ogólnym ustawodawstwie krajowym” (*ibidem*), a *limine* odrzucał więc w swojej propozycji normy prawa pospolitego.

2. *Fontes iuris oriundi*

Do źródeł prawa bartnego można zastosować klasyczny podział na źródła powstania prawa (*fontes iuris oriundi*), a także źródła poznania prawa (*fontes iuris cognoscendi*). Niniejsze opracowanie poświęcone zostało tym pierwszym.

2.1. Wprowadzenie

Jako źródła powstania prawa przyjęło się w nauce prawa określać fakty prawotwórcze, czyli „czynniki, które nadają moc normom prawnym”. Autor tego stwierdzenia – Stanisław Kutrzeba – do źródeł prawa zaliczył prawo zwyczajowe i ustawy⁵². Nie był więc to zespół pozaprawnych czynników (społecznych, ekonomicznych, politycznych, ideologicznych) wpływających na tworzenie norm prawnych, które w nauce prawa zwykło się określać mianem materialnych źródeł prawa. Nie były to także źródła poznania prawa (*fontes iuris cognoscendi*), czyli rzeczywiste rezultaty procesu tworzenia prawa, takie jak zbiory przepisów lub ustaw⁵³. W dalszej części dla *fontium iuris oriundi* używał będę zamiennie fraz: „źródła powstania prawa” oraz „źródła prawa”.

Przemawiając w obozie pod Smoleńskiem w listopadzie 1610 r., Jan Kuczborski, sekretarz kancelarii królewskiej, stwierdził, że w Królestwie Polskim panuje „nie zdziwienie, które burzy porządek rzeczy, lecz prawo zwyczajowe i statuty”⁵⁴. Rzeczywiście w ramach źródeł powstania prawa obowiązującego w Rzeczypospolitej zwykło się wyróżniać prawo zwyczajowe oraz prawo stanowione. Mimo tego, że często stawia się między tymi dwoma pojęciami znak przeciwieństwa, pamiętać należy, iż składały się one na istnienie jednego systemu prawa, w ramach którego prawo zwyczajowe podporządkowane było władzy stanowienia prawa⁵⁵. Co więcej, obie sfery przenikały się, nie tylko w ramach prawa pospolitego⁵⁶. Staropolskie prawo bartne nie było tutaj wyjątkiem.

⁵² S. Kutrzeba, *Wstęp do nauki o prawie i państwie*, Kraków 1946, s. 11. Por. S. Wronkowska, *Tworzenie prawa* [w:] A. Redelbach, S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii państwa i prawa*, Warszawa 1993, s. 179. Źródła powstania prawa określa się także w literaturze mianem formalnych. S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 1, wyd. 2, Kraków 2002, s. 35; W. Uruszczak, *Historia państwa i prawa polskiego*, s. 70.

⁵³ S. Wronkowska, *Tworzenie prawa*, s. 179.

⁵⁴ S. Kobierzycki, *Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego*, wyd. J. Byliński, W. Kaczorowski, tłum. M. Krajewski, Wrocław 2005, s. 66.

⁵⁵ W. Uruszczak, *Zwyczaje ziemskie w Statutach Kazimierza Wielkiego*, SDPPP 1999, t. 4, s. 179, 186–187.

⁵⁶ L. Łysiak, *Prawo i zwyczaj w praktyce małopolskich sądów wiejskich XV–XVIII wieku*, CPH 1982, z. 2, s. 12–13.

2.2. Prawo zwyczajowe

2.2.1. Prawo bartne sensu largo

Szeroko rozumiane prawo bartne można odnaleźć już w najdawniejszym polskim prawie zwyczajowym. Były to normy zawierające karę za kradzież pszczół, a także zasady postępowania w przypadku wyrojenia (§ 13)⁵⁷. Relację o podobnych zwyczajach na Żmudzi przekazał Józef Kibort⁵⁸. W wielkopolskim zaś prawie zwyczajowym ścięcie trzech drzew z pszczołami karane było surową karą siedemdziesiąt⁵⁹. Więcej uwagi poświęcić należy instytucjom daniny miodowej i regale bartnego.

2.2.1.1. Danina miodowa⁶⁰

Daniny w miodzie występowały na ziemiach polskich w różnej formie i wysokości już w średniowieczu. Ich geneza nie została ustalona, warto jednak w tym miejscu podkreślić, że Karol Modzelewski nie uznawał jej za powszechnie występującą⁶¹. Uiszczali ją nie tylko bartnicy, lecz także chłopci ubocznie zajmujący się hodowlą pszczół, również w czasach nowożytnych⁶². Składano ją jako podatek „państwowy”, była przedmio-

⁵⁷ *Najstarszy Zwód Prawa Polskiego*, wyd. i oprac. J. Matuszewski, J. Matuszewski, Łódź 1995, s. 74. Zob. także R. Hube, *Prawo polskie w wieku trzynastym*, Warszawa 1874, s. 178.

⁵⁸ J. Kibort, *Żmudzkie prawo bartnicze*, „Wisła” 1893, t. 7, s. 297–298.

⁵⁹ Na tej normie prawa zwyczajowego oparto regulację art. XXXII Statutu wielkopolskiego. S. Roman, *Geneza statutów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1961, s. 167–169.

⁶⁰ Problematyka daniny miodowej była poruszana była w szeregu opracowań, choć z reguły na marginesie prowadzonych rozważań. Warto zwrócić uwagę na ostatnią pracę E. Ferenc-Szydelko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 31–32, 48–58, 72–74, a także dawniejsze prace: O. Balzer, *Narząd w systemie danin książęcych pierwotnej Polski*, „Studia nad historią prawa polskiego”, t. 11, Lwów 1928, s. 119–125; A. Kutrzebiana, *Wesnica – danina miodowa*, RDSG 1938, t. 7, s. 73–105; K. Wolski, *Bartnictwo i pasiecznictwo dorzecza Sanu w XV i XVI w.*, s. 111–117, 151–161; K. Buczek, *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław–Kraków 1958, s. 79, 81; idem, *O narządzie [w:] idem, Studia z dziejów ustroju społeczno-gospodarczego Polski piastowskiej*, t. 2, przyg. W. Bukowski, Kraków 2006, s. 175. Zob. także uwagi w: S. Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, wyd. 2, oprac. J. Dobosz, Poznań 2011, s. 43, 343–344; P. Dąbkowski, *Bartnictwo w dawnej Polsce...*, s. 20–22; A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego...*, s. 202–203; J. Matuszewski, *Immunitet ekonomiczny w dobrach kościoła w Polsce do roku 1381*, Poznań 1936, s. 65–66; J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu...*, s. 13; A. Żabko-Potopowicz, *Dzieje bartnictwa w Polsce...*, s. 10–11; H. Karbownik, *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980, s. 69–70. O daninie na Mazowszu zob. K. Dunin, *Dawne mazowieckie prawo*, Warszawa 1880, s. 104; J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza...*, s. 86–90; o daninie w Wielkim Księstwie Litewskim zob. J. Jurkiewicz, *Powinności włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Poznań 1991, s. 82–106; o daninie na Pomorzu Zachodnim zob. J. Wałachowicz, *Monopole książęce w skarbowości wczesnofeudalnej Pomorza Zachodniego*, s. 94, 156–157.

⁶¹ K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987, s. 92–93. Modzelewski stwierdził jednocześnie, że miód stanowił przedmiot różnorodnych danin składanych w naturaliach. *Idem*, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego (X–XIII wiek)*, wyd. 2, Poznań 2000, s. 149.

⁶² Na przykład w świetle aktu króla Zygmunta II Augusta z 1556 r. poddani ze wsi Brzezinki (woj. san-domierskie) mieli uiszczać *mellis vero iuxta consuetudinem in aliis bonis nostris regis servari*. *Materiały do dziejów robocizny w Polsce w XVI wieku*, AKP 9, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1913, nr 69. We wsi Nawów natomiast, w starostwie lwowskim (1561 r.), wymienieni w akcie pop i kmiecie „wedle staradawnego zwyczaju dawali korzec miodu na zamek od lasa, to jest od barci, i od roli”. W tymże dokumencie starosta lwowski zamienił daninę na czynsz (8 grzywien rocznie). *Ibidem*, nr 77.

tem dziesięcin, poddani oddawali ją zwierzchnikom dominialnym. Z czasem zarzucano daninę naturalną na rzecz ekwiwalentu pieniężnego, a świadczenia te bywały też regulowane w prawie stanowionym (zob. niżej). Również wosk był przedmiotem daniny składanej przez poddanych⁶³.

W świetle powyższych syntetycznych uwag trzeba zadać pytanie, czy instytucję daniny miodowej (a będąc ściślej – normy prawne ją regulujące) można w ogóle zaliczyć do prawa bartnego. Biorąc pod uwagę przyjętą wyżej definicję, w szczególności należy odrzucić daniny, które były świadczone w ramach tzw. ciężarów prawa książęcego, ponieważ dotyczyły stosunków między władcą a poddanym (a więc „publicznych”). Zatem jedynie daninę (a ściślej normy ją regulujące) przekazywane przez bartników zwierzchnikowi dominialnemu można traktować jako należące do prawa bartnego. Bez wątplenia takim zwierzchnikiem mógł być także sam monarcha. Na przykład bartnicy mazowieccy, w zamian za korzystanie z barci książęcych, część zysków przekazywali władcy; oddawali mu także skórki kunie⁶⁴. Oczywiście daniny były uiszczane także przez członków wspólnot bartniczych – normy regulujące ich uiszczanie niewątpliwie należały do bartnego prawa partykularnego (*sensu stricto*).

2.2.1.2. *Regale bartne*

Status bartników królewskich regulowany był prawem zwyczajowym. Ich uprzywilejowana pozycja wynikała z monarszego regale bartnego. Według najnowszych ustaleń jego istotą było uprawnienie użytkowania barci przez bartników monarszych także w dobrach prywatnych⁶⁵. Regale normowało przede wszystkim relacje bartników z ich zwierzchnikiem (monarchą) oraz z właścicielami dóbr (z reguły szlachtą). Można zatem uznać, że w świetle przyjętej definicji zaliczało się do prawa bartnego.

Geneza regale bartnego łączyła się najprawdopodobniej z przywilejami monarchów oraz orzecznictwem sądów. Zważywszy na podniesiony kilkanaście lat temu (i wciąż nierozstrzygnięty) problem genezy regaliów monarszych w Polsce⁶⁶, nie sposób scharakteryzować procesu powstania (i zaniku) regale bartnego. Badania szczególnie utrudnia przypuszczenie, że rozwój przebiegał prawdopodobnie z różną dynamiką w poszczególnych dzielnicach. Co więcej, wciąż dyskutowana jest obecność regale bartnego poza Mazowszem⁶⁷. Biorąc to wszystko pod uwagę, należy stwierdzić, że instytucja regale bartnego z pewnością zasługuje na monografię⁶⁸.

⁶³ E. Ferenc-Szydelko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 78–82; J. Jurkiewicz, *Powinności włóścian w dobrach prywatnych...*, s. 104–105. Inaczej U. Kuczyńska, *Bartnictwo kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, s. 40.

⁶⁴ Według Karola Dunina (*Dawne mazowieckie prawo*, s. 104) miód był jedną z najczęściej składanych danin prawa książęcego w naturaliach na Mazowszu. Zob. też J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza...*, s. 86–90.

⁶⁵ E. Ferenc-Szydelko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 35.

⁶⁶ S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, wyd. 2, Warszawa 2000, s. 79 i n.

⁶⁷ T. Wiślicz, Ewa Ferenc-Szydelko, *„Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa w dobrach monarszych w Polsce”...*, s. 439.

⁶⁸ Zdaniem E. Ferenc-Szydelko przy nadaniach dóbr lub ich konfirmacjach władca „zastrzegał dla siebie istniejące tam barcie. W ten sposób utrzymywał prawo do penetracji lasów prywatnych i kościelnych przez swoich poddanych trudniących się bartnictwem” (*eadem*, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 33).

Szereg obowiązków i uprawnień bartników w ramach regale (np. dostępu i korzystania z barci, własności barci będącej częścią obalonego drzewa) regulowało prawo zwyczajowe⁶⁹. Bartnicy książęcy czy królewscy zwyczajowo zobowiązani byli do ponoszenia określonych ciężarów na rzecz władcy. Najważniejszym były z pewnością daniny

Mógł także zrzec się swoich uprawnień poprzez alienację dóbr *cum mellificiis* (*ibidem*, s. 30, 126). W opinii autorki regale bartne można określić jako „uprawnienie do eksploatacji bartnej całego terytorium państwa bez względu na istniejące stosunki własnościowe” (*ibidem*, s. 35); niestety badaczka w ogóle nie poruszyła problemu genezy omawianej instytucji w odniesieniu do przedstawionych klauzul dokumentowych. Za istnieniem regale bartnego na Mazowszu opowiedział się wcześniej J. Rafacz (*Regale bartne na Mazowszu...*, s. 4, 8–10). Powstanie regale związał z zastrzeganiem „pożytków bartnych” przez władcę przy nadaniach lub sprzedaży dóbr monarszych (klauzula *exceptis mellificiis*). Jego zdaniem z czasem (XV w.) sądy mazowieckie miały przyjąć domniemanie regale bartnego także dla majątków rodowych, co spowodowało rozciągnięcie regale również na ten rodzaj dóbr. Dopuszczał istnienie regale także w innych częściach Korony, jednakże tylko dla dóbr monarszych nadanych lub sprzedanych (*ibidem*, s. 10–11, przyp. 3). Opinię J. Rafacza na temat regale mazowieckiego aprobowali A. Żabko-Potopowicz (*Dzieje bartnictwa w Polsce...*, s. 11, 24), K. Heymanowski oraz J. Bardach w swojej syntezie historii ustroju Polski (*Historia państwa i prawa Polski*, t. I: *Do połowy XV wieku*, wyd. 4, Warszawa 1973, s. 469). Zdaniem drugiego miało pojawić się wcześniej niż w drugiej poł. XIV w. (K. Heymanowski, *Podstawy organizacyjno-prawne bartnictwa na Mazowszu*, s. 11–15). Polegało na domniemaniu obowiązywania regale, chyba że wraz z nadaniem ziemi władca przelał też na donatariusza „uprawnienia bartne” (zob. także K. Dunin, *Dawne mazowieckie prawo*, s. 50). Inna miała być konstrukcja obowiązująca w Koronie, gdzie to monarcha musiał zastrzec sobie owe uprawnienia. Niejednoznacznie charakter mazowieckiego regale bartnego określił P. Dąbkowski. Związał jego istnienie z nadaniami monarszymi, przy czym jako zasadę przyjął, że użytkowanie barci było uprawnieniem związanym z własnością gruntu, władcy mazowieccy natomiast zwyczajowo wyłączali dochody z barci przy nadaniu ziemi (*idem*, *Prawo prywatne polskie*, t. 2, s. 223–224; *idem*, *Bartnictwo w dawnej Polsce...*, s. 6, 16). Opierając się na ustaleniach P. Dąbkowskiego i własnych badaniach, K. Wolski postawił tezę, że na badanym przezeń terenie dorzecza Sanu regale bartne wynikało z monarszego regale ziemi. Przyjął, że regale bartne obejmowało prawo bartników monarszych do użytkowania barci w lasach prywatnych z jednoczesnym uiszczaniem daniny nie właścicielowi lasu, ale swojemu panu. Od XV w. prawo do barci było związane z własnością gruntu i wchodziło w skład prawa rycerskiego, a „pozostałości regale bartnego” zauważalne były w „zanikającej zasadzie osobowej własności dochodów z barci” (*idem*, *Bartnictwo i pascieństwo dorzecza Sanu w XV i XVI w.*, s. 113–118). Powołując się na P. Dąbkowskiego, K. Tymieniecki określił mazowieckie regale jako „częściowe”. Miało ono polegać na zastrzeżeniu własności zwierzchniej barci przy nadaniach za pomocą klauzuli *exceptis mellificiis*, nie obowiązywało więc wszędzie (*idem*, *Sądownictwo w sprawach kmiecyh...*, s. 70–71). J. Senkowski, a za nim A. Borkiewicz-Celińska, uznali natomiast, że regale bartne (w formie uprawnienia do użytkowania barci w dobrach prywatnych) ukształtowało się dopiero pod koniec XIV w. (*idem*, *Skarbowość Mazowsza...*, s. 82–83; *eadem*, *Kamieńczykowska księga sądów bartnych 1501–1517...*, s. 255–256). K. Buczek odrzucał w ogóle istnienie regale bartnego w formie monopolu monarszego, przypominając, że w średniowieczu „każdy był po trosze bartnikiem”. Twierdził natomiast, że co do zasady bartnicy monarszy i „posiadłości prywatne” winny uiszczać daninę miodową (w ramach regale leśnego), a nadania *cum mellificiis* miały przenosić uprawnienie do pobierania daniny na rzecz pana gruntowego (*idem*, *Książęca ludność służebna...*, s. 81). J. Matuszewski powątpiewał w istnienie regale bartnego, co wiązał z powszechnością występowania danin miodowych. Postrzegał on jednak regale jako monopol produkcji miodu, co nie miało miejsca (*idem*, *Immunitet ekonomiczny...*, s. 159). Z kolei J. Walachowicz ze względu na „lakoniczność źródeł” nie był w stanie dowodnie stwierdzić istnienia lub nieistnienia regale bartnego na Pomorzu Zachodnim (*idem*, *Monopole książęce w skarbowości wczesnofeudalnej Pomorza Zachodniego*, s. 156), w wielu miejscach swojej pracy rozumiał je przez wyłączność prowadzenia gospodarki bartnej przez władcę. Niestety do żadnej z tych koncepcji nie odnosiła się E. Ferenc-Szydelko, co w znaczny sposób zubaża jej rozważania, a postulat opracowania problemu genezy i charakteru regale bartnego, szczególnie poza Mazowszem, czyni wciąż aktualnym. Regale w postaci monopolu państwowego funkcjonowało w Prusach Krzyżackich. G. Białyński, *O bartnictwie w Prusach Krzyżackich i Książęcych...*, s. 391.

⁶⁹ Szersze były one w puszczech książęcych czy królewskich. J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu...*, s. 32–38.

w miodzie⁷⁰. Postępowanie szlachty ziemi wiskiej, utrudniające wykonywanie obowiązków przez bartników księżnej Anny, określone zostało w 1513 r. jako działanie *ultra consuetudinem antiquam ac iura praedecessorum illustrissimorum dominorum ducum Masoviae*⁷¹. W piśmiennictwie przyjmuje się, że regale bartne funkcjonowało do poł. XVI w.; po jego zniesieniu właściciele puszczy uzyskiwali prawo wykupienia barci od bartników monarszych⁷².

2.2.1.3. Wchody do puszczy

Zwyczajową genezę miały wchody do puszczy wielkoksiażeńcych, w ramach których poddani korzystali z barci położonych w lasach gospodarskich. Wraz ze zwiększeniem kontroli monarchy nad użytkowaniem puszczy wchody były weryfikowane, a zasady korzystania z nich regulowano prawem stanowionym. Pojawiały się także nadania praw do wchodów⁷³. Instytucję wchodów, jako regulującą zasady korzystania przez poddanych z barci położonych w dobrach wielkoksiażeńcych, można zaliczyć do szeroko rozumianego prawa bartnego.

2.2.2. Prawo bartne sensu stricto (prawo partykularne)

Zwyczajowe prawo bartne regulowało także życie i pracę w zawodowych wspólnotach bartników. Choć, jak twierdzą badacze, uniwersalnych kryteriów kwalifikowania norm jako prawa zwyczajowego ustalić nie można⁷⁴, wydaje się racjonalne przyjęcie, że określone normy współżycia obowiązywały w danej zbiorowości (w tym przypadku wspólnocie bartniczej) przez dłuższy czas, były w tym okresie przestrzegane i jednocześnie zgodne „z akceptowanym powszechnie w danej społeczności systemem wartości”⁷⁵.

Przykładem takiej zawodowej społeczności byli bartnicy starostwa łomżyńskiego. Tamtejszy pisarz, Stanisław Skrodzki, stwierdził, że bartnicy „prawa żadnego pisanego

⁷⁰ *Ibidem*, s. 38–41; E. Ferenc-Szydełko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 53, 56–57.

⁷¹ Mandat ks. Anny Mazowieckiej do sądów ziemi wiskiej (Liw, 4 IV 1513), IMT 2, nr 203.

⁷² E. Ferenc-Szydełko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 35; J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu...*, s. 66–73. Por. w przyp. 169 wątpliwości co do przyjęcia roku 1550 dla formalnego zniesienia regale bartnego (w ramach konfirmacji praw Zygmunta II Augusta).

⁷³ O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej...*, s. 102–109; K. Wolski, *Bartnictwo i pasiecznictwo dorzecza Sanu w XV i XVI w.*, s. 118; A. Gryguć, *Użytkowanie puszczy królewskich w Wielkim Księstwie Litewskim i na Podlasiu w XVI wieku przez ludność wiejską w świetle „Ustawy na wołoki” oraz „Ustawy leśnej” z 1567 roku [w:] Społeczeństwo i polityka do XVII wieku. Księga pamiątkowa ku czci Profesora doktora Wacława Odyńca w 70-lecie urodzin*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 1994, s. 121; J. Śliwiński, *Grodzienszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkoksiażeńcze puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010, s. 80–96, 168. Szerzej o instytucji wchodów zob. H. Łowmiański, *Wchody miast litewskich [w:] Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005, s. 19–147.

⁷⁴ G.M. Kowalski, *Zwyczaj i prawo zwyczajowe w doktrynie prawa i praktyce sądów miejskich karnych w Polsce (XVI–XVIII w.)*, Kraków 2013, s. 68. Warto podkreślić, że samo koronne prawo ziemskie nie dysponowało takimi regułami kwalifikacji. Cztery warunki ważności prawa zwyczajowego przyjęte przez Jakuba Przyłuskiego (a potem powtórzone przez Tomasza Dreznera) zaczerpnięte zostały z obcych systemów prawnych i nie odzwierciedlały polskiej rzeczywistości (H. Grajewski, *Prawo zwyczajowe w Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae omnia Jakuba Przyłuskiego*, ZN UŁ 1967, t. 52, s. 121–122).

⁷⁵ G.M. Kowalski, *Zwyczaj i prawo zwyczajowe...*, s. 38–55. Zob. także S. Kutrzeba, *Wstęp do nauki o państwie i prawie*, s. 11; H. Izdebski, *Elementy teorii i filozofii prawa*, Warszawa 2011, s. 213–214. Por. S. Wronkowska, *Tworzenie prawa*, s. 183.

jakowymby się sędzić mieli, tylko co ex usu antiquo [podkr. – KG] od przodków swych pojęli i ten zwyczaj sądenia prawa bartnego jedni po drugich consequenter między się okazowali”⁷⁶. Wiele odesłań do „dawnego” zwyczaju zawierało także *Prawo bartne bartnikom należące* starostwa przasnyskiego (autorstwa ówczesnego starosty, Krzysztofa Niszczyckiego)⁷⁷.

Specyfika bartnictwa (praca, a czasem i osadnictwo w puszczy) sprzyjała tworzeniu się partykularnych systemów prawa bartnego w poszczególnych wspólnotach. W krainach takich jak Puszcza Zielona (Kurpie) warunki geograficzne i społeczne (w tym istnienie licznych społeczności parających się pszczelnictwem leśnym zawodowo) wpływały na rozwój partykularnego prawa zwyczajowego⁷⁸.

Pierwotnie sprawy między mazowieckimi bartnikami rozpatrywane były przez sądy ziemskie (książęce)⁷⁹. Na XV-wiecznym Mazowszu sądownictwo ziemskie stanowiło jeszcze jurysdykcję „państwową”, tj. niezwiązaną z przynależnością stanową czy osiadłością stron⁸⁰. Przed mazowieckimi sądami ziemskimi można było odnaleźć zarówno

⁷⁶ Skrodzki, s. 7–8; Podobnie u Niszczyckiego, s. 237: „[...] ani Maydeburskim, ani prawem Ziemskim, ale ex antiquo usu prawem Bartnicy sędzić się zwykli”.

⁷⁷ Niszczycki, s. 221 („[...] od Boru powinno się dawać miodu po rączce i pieniędzy według starodawnego zwyczaju”); s. 224 („Bywał ten zwyczaj iż Starosta Bartny dawał, i obiał do Sądu Bartniki zasiadać, a nieprzysięgłych, z którymi Sądy odprawowali”); s. 239 („[...] pod winą wieży wedle zwyczaju dawnego to iest trzech grzywien, i pod obligą uczynioną w zapisie przez sąd ma być skazany [...]”); s. 243 („Bywał ten zwyczaj starodawny, iż Bartnik Bartnika zapożywał o własność [...]”); s. 255 („Księgi Bartne wedle zwyczaju starodawnego u Starosty Bartnego mają byćż położone [...]”); s. 260 („[...] ma ich [podstarościch – KG] dwa byćż wedle starodawnego zwyczaju [...]”); s. 262 („Bywał ten stary zwyczaj w Sądzie Bartnym iż każdy pozwowi iako *peremptorie* pozwany stawić się musiał [...]”).

⁷⁸ E. Ferenc-Szydełko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 10–11; U. Kuczyńska, *Bartnictwo Kurpiowskiej Puszczy Zielonej, passim*; A. Żabko-Potopowicz, *Dzieje bartnictwa w Polsce...*, s. 14, 31. Na ten fenomen (charakteryzując m.in. sądy owczarzy) zwrócił uwagę także B. Baranowski, *Wyrok sądu owczarskiego z zachodniej Wielkopolski z końca XVIII w.*, „Lud” 1954, cz. 1, s. 538. Szerzej o istnieniu zawodowego bartnictwa zob. J. Rutkowski, *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI w.*, Kraków 1918, s. 298–302, 324. Dla badanego terytorium (woj. sandomierskie, bełskie, ruskie, podolskie) J. Rutkowski ustalił, że w drugiej poł. XVI w. zawodowo bartnictwem zajmowało się prawie 70% osób określanych w źródłach jako bartnicy (*ibidem*, s. 324). Zob. także W. Jakóbczyk, *Uwarstwienie ludności wiejskiej w królewskich zachodnich województw Korony w drugiej połowie XVI w.*, RDSG 1936, t. 5, s. 47–48, 52, 54. Według szacunków autora w Prusach Królewskich 35% bartników zajmowało się hodowlą zawodowo; w woj. krakowskim odsetek ten wynosił niecałe 9%, w Wielkopolsce zaś nieco ponad 10%. W starostwie korczyńskim zawodowe bartnictwo było zjawiskiem wyjątkowym; zdarzało się, że barcie dzierżawili kmiecie lub zagrodnicy (A. Wyczański, *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku. Studia*, Wrocław 1977, s. 108–109). Profesjonalne bartnictwo nie wykluczało oczywiście zajmowania się także rolnictwem.

⁷⁹ Skrodzki, art. 1; K. Tymieniecki, *Sądownictwo w sprawach kmiecyh...*, s. 72. A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi. 1370–1526*, Wrocław 1962, s. 119, twierdzi, że przed powstaniem organizacji bartnych sądownictwo nad bartnikami sprawowali starostowie z pisarzami ziemskimi. Nie było to z pewnością samodzielne sądownictwo grodzkie, ono bowiem nie funkcjonowało na Mazowszu co najmniej do 1475 r. A. Wolff za: K. Tymieniecki, *Sądownictwo w sprawach kmiecyh...*, s. 115.

⁸⁰ K. Tymieniecki, *Sądownictwo w sprawach kmiecyh...*, s. 52; S. Russocki, K. Pacuski, *Ustrój polityczny i prawo [w:] Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 412–414. Podobny status sądownictwo ziemskie posiadało także w XIV-wiecznym Królestwie Polskim, szczególnie w Wielkopolsce (zob. Z. Wojciechowski, *Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju*, Poznań 1948, s. 334; A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku: z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań 1965, s. 12–17; *idem*, *Początki sądów grodzkich w średniowiecznej Polsce*, CPH 1974, z. 2, s. 64). Szlachta mazowiecka nie zdołała jeszcze w XV w. uczynić z sądów ziemskich sądów stanowych, szlacheckich. Zob. także K. Dunin, *Dawne mazowieckie prawo*, s. 213–223.

sprawy karne, spory cywilne, jak i wpisy niesporne⁸¹. Z czasem organizacje bartnicze zaczęły przejmować coraz więcej spraw bartników. Odrębne sądy bartne na Mazowszu funkcjonowały, jak przypuszcza Kazimierz Tymieniecki, powszechnie w XV w. obok sądów ziemskich⁸². Nadzorowali je książęcy starostowie razem z pisarzami ziemskimi; ci pierwsi z czasem przejęli całość nadzoru nad organizacjami bartnymi⁸³. Sądy bartne prowadziły własne księgi sądowe⁸⁴.

Zarówno sądy ziemskie, jak i sądy bartne stosowały zwyczajowe prawo bartne. W zwodzie Skrodzkiego czytamy, że „[bartnicy – KG] exceptie swe miewali jakowymi się sądziwali”⁸⁵. Owe „eksceptje” stanowiły fundament prawa bartnego, coś, co odróżniało je od prawa pospolitego. Także u bartników jedlnieńskich „od dawnych czasów ktoby się ważył na czyie pszczoły wydrzec, wynien takowey kary grzywien 15 albo katu w ręce. Druga wyna do dworu K. J. Mci. grzywien 15”⁸⁶. Oczywiście prawo zwyczajowe, które stosowali między sobą bartnicy, ulegało z czasem zmianom:

Ta tylko różność od Sądów terażniejszych między bartnikami szlacheckimi bywała, że gdy o jakie drzewa o pszczoły, albo o znamię do sądu bartnego pozywali się, o jakąby sprawę przysięga bywała skazowana; tedy nie w Sądzie bartnym, ale na korzeniu onego drzewa o które się sprawa toczyła przysięgi odprawowali. Co w terażniejszych Sądach ustało⁸⁷.

Być może na ewolucję prawa zwyczajowego wpływ miało orzecznictwo sądów – potwierdzenie tej tezy wymaga jednak badań źródłowych.

Zmiany prawa zwyczajowego nie zawsze były wystarczające. Jeszcze „onym przeszłym cnotliwym, bogobojnym bartnikom mało było potrzebne prawo na piśmie, gdyż cnotę, bogobojność, miłość, wiarę, posłuszeństwo kochali, szkód żadnych między sobą w puszczy Króla IMci nie czynili, i dlatego mniej Praw, Sądu zażywali”. Zmiana pokoleniowa nie była dla bartników łomżyńskich korzystna. Oto „teraz młodzi nastali, y daley nastawać będą szkodliwych obyczajow, vporni, Szkody w Puszczy Króla Imci czyniący, nieposłuszni, Sądy bartne lekce poważaiący”⁸⁸. Skrodzki za przyczynę negatywnych zjawisk uznał brak spisanych praw: „[...] gdy tedy artykuły [...] przed oczy w sprawach ich okazywane będą, tedy ztąd vpor y złość onych poskromiona być musi”⁸⁹. Rezultatem starań społeczności bartników były powstające spisy prawa.

⁸¹ K. Tymieniecki, *Sądownictwo w sprawach kmiecych...*, s. 72–77.

⁸² K. Tymieniecki, A. Zabko-Potopowicz, „Dzieje bartnictwa w Polsce w świetle dotychczasowych badań”, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XV, Poznań 1955, s. 7–56 (recenzja), „Roczniki Historyczne”, 1953–1954 (wyd. 1956), s. 343.

⁸³ A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi...*, s. 113–114, 119; J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu...*, s. 58; J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza...*, s. 85. Zob. postanowienie rady książęcej z końca XV w. (Łomża, 1 X 1499 r.), które określało pisarzy ziemskich jako właściwych dla jurysdykcji nad bartnikami (IMT 2, nr 163).

⁸⁴ K. Tymieniecki, *Sądownictwo w sprawach kmiecych...*, s. 78–84. Autor ten zwrócił uwagę na to, że to sądy bartne dążyły do wyłączenia spraw bartników spod jurysdykcji sądów ziemskich. Był to trend odwrotny niż zjawisko rugowania spraw nie-szlachciców (lub szlachty nieposesjonatów) znany z sądów koronnych, który doprowadził ostatecznie do wykształcenia się w XV-wiecznym Królestwie Polskim stanowych sądów szlacheckich (ziemskich).

⁸⁵ Skrodzki, art. 1.

⁸⁶ A. Wójtowicz, *Obelść, obelnicy i prawo obelne*, s. 21.

⁸⁷ Skrodzki, art. 1.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 8.

⁸⁹ *Ibidem*.

Zwyczajowe prawo bartne wspólnot bartniczych dla swojego obowiązywania nie wymagało sformalizowanej sankcji władzy dominialnej. Obowiązywało przecież i przed spisaniem prawa, które w ten sposób zyskiwało formalną aprobatę zwierzchnika dominialnego⁹⁰. Prawo miało w zdecydowanej większości charakter autonomiczny, a normy heteronomiczne, tj. odnoszące się do jednostek nie należących do wspólnoty bartniczej, stanowiły nieliczne wyjątki (były to przede wszystkim normy karne chroniące prawa bartników). Tym bardziej partykularne zwyczajowe prawo bartne, podobnie jak całość prawa dominialnego, nie potrzebowało aprobaty władzy publicznej⁹¹.

Niewątpliwie natomiast bartnicze partykularne prawo zwyczajowe wymagało akceptacji ze strony zwierzchnika dominialnego, podobnie jak było to konieczne w przypadku lokalnego prawa wiejskiego. Zgoda mogła być wyrażona zarówno w formie wyraźnej, jak i milczącej (brak sprzeciwu)⁹². Aprobaty (pańskiej – w przypadku dóbr prywatnych, lub monarszej czy starościńskiej – w przypadku królewszczyzn) wymagało także powstanie organizacji bartniczej (samorządu zawodowego)⁹³ oraz spis prawa bartnego⁹⁴. Konfirmacje te wynikały z własności ziemi (*dominium*), na której funkcjonowała organizacja i prawo bartnicze⁹⁵. Zgody wymagało także prawo uchwalone przez wspólno-

⁹⁰ *Ibidem*, s. 7–8.

⁹¹ Problem warunków obowiązywania prawa zwyczajowego ziemskiego nie był tak jasny. Rozważania w tym zakresie podejmowali staropolscy prawnicy: Jakub Przyłuski, a za nim także Tomasz Drezner, przytoczyli w swoich pracach warunki ważności prawa zwyczajowego zaczerpnięte z obcych systemów prawnych – wśród nich zabrakło formalnej sankcji ustawodawcy (H. Grajewski, *Prawo zwyczajowe w Leges seu statuta...*, s. 121–122). Mikołaj Żalasowski nie przedstawił w tej kwestii jednoznacznego zdania (I. Malinowska, *Mikołaj Żalasowski. Polski prawnik XVII stulecia na tle ówczesnej nauki prawa*, Kraków 1960, s. 297; W. Uruszczak, *Zwyczaj a ustawa w staropolskiej myśli prawniczej* [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane Profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestolecie Jego pracy twórczej*, red. J. Ciągwa, T. Opas, Rzeszów 1998, s. 275–277). Nie można na pewno wnioskować o konieczności zatwierdzenia zwyczajów prawa ziemskiego (*consuetudines approbare*) na podstawie znanego ze Statutu Łaskiego nakazu wpisania lokalnych zwyczajów ziemskich po uprzedniej konfirmacji królewskiej; w praktyce zwyczaje stosowane były bez akceptacji władzy państwowej, często nawet wbrew prawu stanowionemu (H. Grajewski, *Prawo zwyczajowe w Leges seu statuta...*, s. 113, 115, 123–133). Słusznie stwierdził natomiast Wacław Uruszczak (*Zwyczaj ziemskie w Statutach Kazimierza Wielkiego*, s. 179), że konieczny był co najmniej „brak sprzeciwu ze strony władzy”. Zob. także A. Karabowicz, *Custom and Statute: A Brief History of Their Coexistence in Poland*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, t. 7, z. 1, s. 116–118.

⁹² J. Rafacz, *Ustrój wsi samorządnej małopolskiej w XVIII w.*, Lublin 1922, s. 220–223.

⁹³ Świadczą o tym m.in. dokumenty pochodzące z dóbr duchownych (S. Barański, *Dzieje bartnictwa w Puszczy Świętokrzyskiej...*, s. 24–27, 65–69). Józef Rafacz prawo „urządzenia stosunków bartniczych” przez króla uwzględnił jako jeden z elementów regale bartnego (*idem*, *Regale bartne na Mazowszu...*, s. 13).

⁹⁴ Zob. Niszczycki, s. 221 i Skrodzki, s. 8. Stanisław Skrodzki pisał, że bartnicy starali się, by „[a]rtykuły prawnie spisawszy warownie przez Pana Starostę approbowane były” – odnosiło się to do starosty Andrzeja Modliszewskiego (starosta łomżyński w latach 1581–1604 lub 1605), który jednak spisu nie konfirmował. Stąd ponowna prośba w 1616 r. do starosty Adama Kossobudzkiego (starosta łomżyński w latach 1613–1629). Stanisław Kutrzeba (*Historja źródeł*, t. 2, s. 348) przypuszczał, że i ten zwód nie doczekał się zatwierdzenia. Na temat starostów łomżyńskich zob. K. Chłapowski, *Starostowie w Wielkopolsce, na Kujawach i Mazowszu 1565–1696 (materiały źródłowe)*, Warszawa 2007, s. 73; *idem*, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795 (Materiały źródłowe)*, Warszawa 2017, s. 356.

⁹⁵ Ustanawiając prawo bartnikom wierzchowskim, Wiercińscy (właściciele) czynili to „z mocy i dyspozycji naszej dziedzicznej” (J. Mazurkiewicz, *Zabytek prawa bartnego w Wierchowiskach...*, s. 295). Analogicznie w ramach *dominium* monarcha (w jego zastępstwie starosta) lub właściciel ziemski zatwierdzał statuty miejskich cechów rzemieślniczych (E. Borkowska-Bagińska, *Cechowe prawo gospodarcze w miastach Wielkopolski w XVII wieku*, Poznań 1977, s. 12–14).

tę bartników, o czym więcej w części poświęconej prawu stanowionemu. Oczywiście w praktyce zwyczajowe prawo bartne było akceptowane także przez organy władzy państwowej – stosowały je chociażby w późnym średniowieczu mazowieckie sądy ziemskie⁹⁶.

2.2.3. Podsumowanie

Zwyczajowe prawo bartne było prawem partykularnym, gdy dotyczyło konkretnej wspólnoty bartniczej (prawo bartne *sensu stricto*). Tak było np. w przypadku prawa zwyczajowego bartników książęcych i królewskich puszczy północnego Mazowsza, którego to ślady odnaleźć można w zwodach Niszczyckiego i Skrodzkiego. Dla swojego obowiązywania nie wymagało (podobnie jak całość prawa dominialnego) aprobaty władzy publicznej, konieczna natomiast była co najmniej tolerancja władzy dominialnej. Pozostałe normy prawa zwyczajowego, jeśli nie odnosiły się specyficznie do określonej społeczności bartników, można określić jedynie jako prawo bartne w szerokim rozumieniu (*sensu largo*).

Razem z organizacją bartniczą prawo bartne było fundamentem samorządu zawodowego bartników⁹⁷. Obie instytucje wyposażały wspólnotę bartników w podmiotowość prawną. W ramach *dominium* wspólnota funkcjonowała na takich samych zasadach jak gromada wiejska i zdolna była np. uchwalić spis prawa bartnego⁹⁸. Cała społeczność corocznie gromadziła się, by przeprowadzić rugi, a przed zgromadzeniem przysięgali urzędnicy bartniczy⁹⁹. Własne prawo, w dużej mierze opierające się na zwyczaju, było dla bartników fundamentem ich tożsamości.

2.3. Prawo stanowione

Prawo staropolskie nie dysponowało zamkniętym katalogiem źródeł prawa stanowionego¹⁰⁰. By uporządkować przekaz źródła prawa bartnego, przedstawione zostały według kryterium podmiotów, które w późnośredniowiecznym i nowożytnym systemie prawnopolityczno-społecznym Rzeczypospolitej uznawane były za uprawnione do stanowienia

⁹⁶ K. Tymieniecki, *Sądownictwo w sprawach kmiecych...*, s. 72–83.

⁹⁷ W. Uruszczak, *Historia państwa i prawa polskiego*, s. 156. Charakterystykę wspólnot bartniczych zob. K. Górski, *Prawo bartne w Polsce w XVI–XVIII wieku...*, s. 110 i n.

⁹⁸ Skrodzki, s. 8. Na podmiotowość (mazowieckich) wspólnot bartnych zwrócił już uwagę H. Wajs (*Bartnicy z Jabłonny i ich „prawo bartne”...*, s. 70).

⁹⁹ Skrodzki, s. 8, art. 3, 79, 80, 81.

¹⁰⁰ Jako źródła prawa zasadniczo traktuję sam abstrakcyjny akt stanowienia (czynność konwencjonalną określonego podmiotu władzy), jak i rodzaje „wytworów” tych czynności wraz z przykładami. Por. W. Bossy, *Zwyczaj i prawo zwyczajowe jako „źródła prawa”*, *Acta Universitatis Wratislaviensis, Prawo*, 150, Wrocław 1988, s. 14–16. Ostatnio próbę usystematyzowania prawodawstwa królewskiego i sejmowego w epoce jagiellońskiej na kanwie prawodawstwa dla miast królewskich podjął Maciej Mikula. Zob. *idem, Prawodawstwo króla i sejmu dla małopolskich miast królewskich (1386–1572)*, Kraków 2014, s. 63–71; *idem, Typologia aktów prawnych dla miast w dobie jagiellońskiej – przydatność funkcjonalnego podziału aktów prawnych do badań nad kierunkami polityki królewskiej*, *SDPPP* 2013, t. 16, s. 41–57.

prawa¹⁰¹. Genetycznie pierwszym prawodawcą był monarcha – wydawał on przywileje, statuty i inne akty normatywne (edykty, dekry, ordynacje, uniwersały etc.). W późniejszym okresie funkcję głównego organu ustawodawczego państwa przejął sejm walny, uchwalając konstytucje i uchwały. Król nie utracił jednak w całości swoich uprawnień prawodawczych¹⁰². Ponadto istniało także prawodawstwo partykularne, gdzie prym wiodły sejmiki ziemskie, a z czasem konfederacje. Prawo stanowili także ministrowie i urzędnicy: marszałkowie, hetmani, wojewodowie, starostowie. Prawodawcami byli także właściciele ziemscy, którzy w ramach władzy dominialnej tworzyli normy prawne dla swoich poddanych, mieszkańców wsi i miast¹⁰³. Konieczne jest wskazanie tych organów prawodawczych, które stanowiły normy w zakresie prawa bartnego.

2.3.1. Prawo bartne sensu largo

2.3.1.1. Prawodawstwo monarsze

W ramach prawodawstwa władcy rozróżnić należy prawo stanowione w ramach *imperii* i *dominii*. W tym miejscu omówiona zostanie jedynie działalność prawodawcza monarchy realizowana w zakresie władztwa publicznego (*imperium*).

Jednym z najstarszych aktów stanowienia prawa przez polskiego monarchę był przywilej immunitetowy¹⁰⁴. Jego zasadniczym celem było wyłączenie obowiązywania prawa powszechnego, stanowił więc *ius singulare*¹⁰⁵. Przywileje wydawane były w ramach władztwa publicznego – zwalniały z ponoszenia ciężarów *iuris ducalis* na rzecz księcia, jednocześnie przenosząc uprawnienie do ich pobierania na właściciela majątku¹⁰⁶. Często łączone były z nadaniami, sprzedażą lub zamianą dóbr ziemskich¹⁰⁷. Kwestia przywilejów immunitetowych monarchy była ściśle związana z problemem charakteru regale bartnego (zob. wyżej), stąd niewątpliwie zaliczyć można niektóre przywileje monarsze do szeroko rozumianego prawa bartnego.

Król w drodze przywilejów mógł zwolnić dobra prywatne z ciężaru znoszenia obecności bartników monarszych. Zwolnienie tego typu dokonywane było przez zawarcie

¹⁰¹ Zob. Z. Ziemiński, *Teoria prawa*, Warszawa–Poznań 1977, s. 77; S. Wronkowska, *Tworzenie prawa*, s. 181. Dla uproszczenia pominięte zostały obowiązujące w przedrozbiorowej Polsce prawo kościelne, miejskie oraz umowy międzynarodowe.

¹⁰² S. Kutrzeba, *Historja źródeł...*, t. 1, Lwów 1925, s. 200; W. Uruszczak, *Sejm walny koronny...*, s. 130–138; *idem*, Sejm walny wszystkich państw naszych. *Sejm w Radomiu z 1505 roku i konstytucja Nihil Novi*, CPH 2005, z. 1, s. 18; *idem*, *Konstytucja Nihil Novi z 1505 r. i jej znaczenie*, s. 17–23; S. Salmonowicz, S. Grodziski, *Uwagi o królewskim ustawodawstwie I: W Polsce XVI wieku; II. W epoce elekcyjnej* [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane prof. Stanisławowi Plazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999, s. 151–160.

¹⁰³ W. Uruszczak, *Historia państwa i prawa polskiego*, s. 74–82, 90, 157–165, 179–180, 183–184, 223–232, 234–239, 245–248.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 74.

¹⁰⁵ W. Uruszczak, *Species privilegii sunt due, unum generale, aliud speciale. Przywileje w dawnej Polsce*, SDPPP 2008, t. 11, s. 19–20; M. Mięka, *Prawodawstwo króla i sejmu...*, s. 64 i n. Tam dalsze odsyłacze do literatury przedmiotu.

¹⁰⁶ J. Matuszewski, *Immunitet ekonomiczny...*, s. 65–66, 159; Z. Wojciechowski, *Prawo rycerskie w Polsce przed Statutami Kazimierza Wielkiego*, Poznań 1928, s. 80–81.

¹⁰⁷ E. Ferenc-Szydełko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 8–9, 29.

w dokumencie nadania ziemi klauzuli *cum mellificiis*¹⁰⁸. Monarcha przy przenoszeniu własności swoich dóbr mógł również zastrzec obowiązywanie regale przez zapis *exceptis mellificiis*¹⁰⁹. Jeżeli przyjąć, że prawo użytkowania barci związane było co do zasady z własnością gruntu, to tylko klauzula wyłączająca z nadania barcie (*exceptis mellificiis*) była aktem prawotwórczym, kreowała bowiem regale bartne. Prowadziłoby to do uznania prawa stanowionego (przywileju) jako genetycznego źródła regale bartnego, które mogłoby w opisany wyżej sposób powstać nie tylko na Mazowszu, lecz też w innych dzielnicach Polski¹¹⁰. W późnym średniowieczu natomiast, gdy sądy mazowieckie przyjmowały już domniemanie regale bartnego (także dla dóbr rodowych)¹¹¹, to klauzula *cum mellificiis* stanowiła źródło wyłączenia majątku z obowiązku znoszenia obecności bartników monarszych. Prowadziłoby to w konsekwencji do uznania regale bartnego za obowiązujące już na podstawie prawa zwyczajowego¹¹².

Władca wydawał także przywileje zezwalające na eksploatację barci w lasach monarszych (także w postaci wchodów do lasów¹¹³) oraz potwierdzenia lub zwolnienia od daniny miodowej. Mogły być skierowane do poddanych nowo lokowanej wsi królewskiej¹¹⁴ lub do właścicieli dóbr ziemskich. Do aktów prawotwórczych zaliczyć można też przywileje zezwalające na korzystanie z lasów monarszych przez obcych poddanych, co do zasady bowiem własność zwierzchnia tamtejszych barci należała do władcy. W Wielkim Księstwie Litewskim przywileje wielkiego księcia w ramach regulowania zasad korzystania z wchodów zakazywały ścinania drzew bartnych w puszczach gospodarskich¹¹⁵. Potwierdzenia lub zwolnienia z daniny miodowej w ramach tzw. ciężarów prawa książęcego, ze względu na jej publiczny charakter, nie należy uznawać za część prawa bartnego¹¹⁶.

Zapisy dotyczące prawa bartnego znajdowały się także w przywilejach generalnych. W przywileju dla ziemi bielskiej na Podlasiu (1501) wydanym przez wielkiego księcia Aleksandra odnaleźć można wzmiankę, że sądem właściwym dla Rusina (prawosławnego) – bartnika pozywającego Polaka (właściciela ziemskiego) „o barć” będzie starosta

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 29–30. Odmienne twierdził Karol Buczek (*Książęca ludność służebna...*, s. 81), który wiązał klauzulę *cum mellificio* ze zrzeczeniem się daniny bartniczej przez panującego na rzecz pana gruntowego.

¹⁰⁹ E. Ferenc-Szydełko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 33. Inaczej klauzulę interpretował K. Tymieniecki, który jej zawarcie w dokumencie nadania dóbr utożsamiał z zastrzeżeniem dla monarchy własności zwierzchniej barci przy przeniesieniu własności zwierzchniej reszty gruntu, choć również uznawał klauzulę (za P. Dąbkowskim, *Prawo prywatne polskie*, t. 2, s. 223–224) za „częściowe regale bartne” (K. Tymieniecki, *Sądownictwo w sprawach knieczych...*, s. 70–71). Jeszcze inną interpretację klauzul (związaną z daniną miodową) zaproponował K. Buczek (*idem*, *Książęca ludność służebna...*, s. 81). Niestety E. Ferenc-Szydełko nie odniosła się do tez wymienionych badaczy, co znacznie umniejsza wartość jej pracy.

¹¹⁰ J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu...*, s. 7–11. Odmienne twierdził natomiast J. Senkowski (*Skarbowość Mazowsza...*, s. 82), który uprawnienie książąt mazowieckich do zastrzegania barci wnioskował z obowiązującego (a więc genetycznie pierwszego) regale bartnego.

¹¹¹ J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu...*, s. 9–10.

¹¹² Zob. także interesujące rozważania Macieja Mikuły w: *Prawodawstwo króla i sejmu...*, s. 66–71.

¹¹³ O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej...*, s. 104–109. Zob. także H. Łowmiański, *Wchody miast litewskich*, s. 145.

¹¹⁴ Zjawisko takie opisuje M. Dobrowolska, *Osadnictwo puszczy sandomierskiej...*, s. 17–18.

¹¹⁵ H. Łowmiański, *Wchody miast litewskich*, s. 93. Za Łowmiańskim można przywołać w tym miejscu przywileje dla: Mińska (1499), Połocka (1510 – konfirmacja), Nowogrodu (1511).

¹¹⁶ Zob. rozważania o daninie miodowej.

wraz z sędzią i podsędkiem¹¹⁷. Przywilej określał ponadto prawa ziemian i bartników do złamanych drzew bartnych, a także obowiązek znaczenia drzew i pierwszeństwo dowodu w sprawach o szkody w drzewach bartnych¹¹⁸. Uprawnienia starostów odnaleźć można także w przywileju dla podlaskiej ziemi drohickiej¹¹⁹. Z kolei w 1535 r. szlachta mazowiecka uzyskała od Zygmunta I przywilej znoszący regale bartne na całym Mazowszu; jeszcze w tym samym roku został on jednak anulowany¹²⁰. Adresat i treść tych norm, a jednocześnie ich generalny charakter pozwala zakwalifikować je do prawa bartnego *sensu largo*.

Treść prawodawstwa monarszego można odnaleźć też w mandatach. Nie można jednak zapomnieć, że – jak podkreśla Maciej Mikuła – mandat *per se* nie był aktem prawotwórczym, lecz wykonawczym bądź interwencyjnym. Akty wykonawcze „kierowane były przede wszystkim do urzędników i niekiedy zawierały streszczenie regulacji głównej, która miała być wykonywana”¹²¹. Stąd mandaty (dokumenty) można traktować jedynie jako źródła poznania prawa stanowionego przez monarchę. W niektórych z nich odnaleźć można zalecenia odnoszące się do regale bartnego. Ich celem było wzmocnienie egzekucji prawa stanowionego przez władcę, nie były więc one same w sobie nowym prawem. W drodze takiego aktu skierowanego do starosty warszawskiego król Zygmunt I w 1533 r. nakazał włączenie sporów o regale bartne do kognicji sądów starościńskich, przydał bartnikom (powodom) pierwszeństwo dowodu w sporach o niedopuszczenie ich do barci oraz ustalił, że apelacje w sprawach o regale powinny być kierowane do sądu królewskiego lub ustanowionego sądu komisarskiego¹²². Z kolei w 1535 r. król najpierw zwolnił szlachtę mazowiecką z ciężaru regale bartnego, by jeszcze w tym samym roku akt ten odwołać, a w mandacie do starostów mazowieckich podtrzymać

¹¹⁷ Stanowiło to wyjątek od zasady, że sądem właściwym dla Polaka pozwanego przez prawosławnego był sędzia z podsędkiem. Zapisy te powiązane były z częściowym wprowadzeniem w zachodnich ziemiach Podlasia (ziemi drohickiej i bielskiej) prawa polskiego. J. Śliwiński, *Tło nasilenia sporów o majątności na Litwie* [w:] A. Kołodziejczyk, K. Łożyński, J. Śliwiński, *Zarys konfliktów o dobra na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie za Zygmunta I Starego. Wybór źródeł z „Metryki Litewskiej” z I połowy XVI wieku*, Olsztyn 2001, s. 15. Zob. *Nadanie ziemi bielskiej praw ziemi drohickiej roku 1501*, art. 6 [w:] *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, wyd. A.T. Działyński, Poznań 1841, s. 85.

¹¹⁸ Pierwszeństwo dowodu (przysięgi oczyszczającej) przysługiwało właścicielowi ziemskiemu, jeśliby prawosławny oskarżył go o szkodę. Gdyby jednak było to już trzecie oskarżenie, przysięga nie przysługiwała, a szlachcic winien ponieść karę pieniężną. Sądem właściwym był sędzia z podsędkiem (a więc sąd ziemski). *Nadanie ziemi bielskiej praw ziemi drohickiej roku 1501*, art. 11 [w:] *Zbiór praw litewskich...*, s. 86–88. Zob. także A. Jabłonowski, *Podlasie...*, s. 156–160; E. Wroczyńska, *Eksploracja lasów na Podlasiu...*, s. 156–157.

¹¹⁹ *Ponowienie nadania praw polskich ziemi drohickiej roku 1516* [w:] *Zbiór praw litewskich...*, s. 120. Zob. także: *Sądy starościńskie w ziemi drohickiej 1511* [w:] *ibidem*, s. 117. Zdaniem Krzysztofa Pietkiewicza przywilej dla ziemi drohickiej wystawiony został przez wielkiego księcia Aleksandra przed 14 kwietnia 1496 r. Autor zakłada identyczność tekstów pierwszego przywileju dla ziemi drohickiej i przywileju dla ziemi bielskiej. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1995, s. 69–71; zob. także E. Wroczyńska, *Eksploracja lasów na Podlasiu...*, s. 157.

¹²⁰ J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu...*, s. 64.

¹²¹ M. Mikuła, *Prawodawstwo króla i sejmu...*, s. 68–70; *idem*, *Typologia aktów prawnych dla miast w dobie jagiellońskiej...*, s. 55.

¹²² Mandat Zygmunta I do Jana Dzierżgowskiego starosty warszawskiego (Wilno, 14 X 1533 r.), IMT 3, nr 334.

ustalone zasady sądownictwa królewskiego nad bartnikami monarszymi¹²³. Przykładem aktu interwencyjnego był natomiast mandat ks. Anny mazowieckiej do sądów ziemi wiskiej¹²⁴. Biorąc pod uwagę związek powyższych norm z instytucją regale bartnego, można zaliczyć je do prawa bartnego jedynie w szerokim rozumieniu.

Przepisy związane z bartnictwem odnaleźć można w statutach monarszych, stanowiących obok prawa zwyczajowego główne źródło prawa pospolitego w późnośredniowiecznej Polsce¹²⁵. Co za tym idzie, przepisy te można uznać także za należące do prawa bartnego, lecz tylko w szerokim rozumieniu tego pojęcia. Przykładem może być prejudykat ze statutu małopolskiego Kazimierza Wielkiego *Item Petrus Iohannem traxit*. Stanowił on ogólną zasadę pierwszeństwa dowodu (ze świadków) powoda w przypadku kradzieży, a przy niemożliwości przeprowadzenia – prawo złożenia przysięgi oczyszczającej przez oskarżonego pozostawającego w dobrej sławie¹²⁶. Zawarty w przepisie kazus kradzieży pszczoł lub miodu z barci (*furtum apium vel mellificiorum*) był jedynie przykładowym tłem dla ustanowionej zasady procesowej, zdaniem Alojzego Winiarza pochodzącej ze Statutu wiślickiego (art. 28 rkpsu Cz.)¹²⁷. Nie sposób więc uznać przepisu za normę prawa bartnego, nawet *sensu largo*. Prejudykat ten znalazł się w dygestach małopolsko-wielkopolskich, wszedł też do pierwszego druku polskich statutów ziemskich (Syntagmatów) oraz uwzględniony został w Statucie Łaskiego¹²⁸.

W statucie dla Wielkopolski król zawarł normy karne chroniące drzewa i same barcie, mianowicie karę dwóch grzywien za obalenie zadzianego drzewa (*arborem cum*

¹²³ Mandat Zygmunta I do wszystkich starostów księstwa mazowieckiego (Wąchock, 9 X 1535 r.), IMT 3, nr 342; J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu...*, s. 64–65.

¹²⁴ Mandat ks. Anny Mazowieckiej do sądów ziemi wiskiej (Liw, 4 V 1513 r.), IMT 2, nr 203.

¹²⁵ O charakterze Statutów Kazimierza Wielkiego zob. *Przedmowa* [w:] *Statuty Małopolskie*, s. XI; W. Uruszczak, *Sejm walny koronny...*, s. 131; *idem*, *Statuty Kazimierza Wielkiego jako źródło prawa polskiego*, SDPPP 1999, t. 3, s. 103–115; Por. uwagi Stanisława Romana, który powątpiewał w urzędowy charakter całości redakcji statutu małopolskiego (*idem*, *Geneza Statutów Kazimierza Wielkiego*, s. 114–115).

¹²⁶ O. Balzer, *Studium nad tekstami łacińskimi objętku wiślickiego statutów Kazimierza Wielkiego* [w:] *Statuty Małopolskie*, s. 25–27; R. Hube, *Prawo polskie w czternastym wieku. Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1881, s. 139–140; M. Handelsman, *Prawo karne w Statutach Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1909, s. 172.

¹²⁷ O takim charakterze prejudykatów zob. A. Winiarz, *Prejudykаты w statutach Kazimierza Wielkiego*, KH 1895, s. 198–208; S. Roman, *Geneza statutów Kazimierza Wielkiego*, s. 96–108. O słuszności takiego założenia świadczyć może także umieszczenie przepisu w rkpsie Cz. statutów małopolskich (a więc najbardziej pierwotnym z zawierających prejudykаты) w rubryce *De probacionibus* (AKP 2, s. 564; zob. także W. Uruszczak, *Z badań nad systematyką średniowiecznych pomników prawa polskiego*, ZN UJ 1982, Prace Prawnicze, z. 97, s. 16–26). W zbiorze systematycznym z końca XV w. ujęto ten przepis (już w postaci normy generalno-abstrakcyjnej, nie prejudykatu) z nagłówkiem *De expurgacione pro furto apium seu mellificorum* w rubryce *De expurgacionibus quibuslibet*, wśród przepisów procesowych (*Najdawniejszy układ systematyczny prawa polskiego z końca XV w.*, wyd. B. Ulanowski, AKP 5, s. 145; zob. też: S. Rzonca, W. Uruszczak, *Najdawniejszy zbiór systematyczny prawa polskiego z końca XV w.*, CPH 1969, z. 1, s. 159–173). W Korekturze praw ujęto przepis w rubryce *De Furtis, Rapinis et Incendiariis*, tenor przepisu wskazuje jednak, że istotą regulacji jest procedura dowodzenia w procesie sądowym (C. 762, zob. także niżej).

¹²⁸ Dygesta (SV, 1430 r.), nr 31, z rubryką *De probacionibus* (AKP 2, s. 389, 412–413); Syntagmata (1488): *De illo qui accusatur de furto apium et mellificiorum* (Syntagmata, s. 78 [nr 34]). Prejudykat został także przełożony na j. ruski (1423–1434), *Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego*, oprac. i wyd. S. Roman, A. Vetulani, Wrocław–Kraków 1959, s. 71 (nr 35). Przepis ten jest także wzmiankowany w przypisie do art. 14, r. X, III Statutu litewskiego w druku z 1744 r. (*III Statut Litewski*, s. 314).

*apibus incidere*¹²⁹), po jednej dla poszkodowanego właściciela i sądu, która zmniejszona była o połowę, kiedy drzewo było jedynie przygotowane do dziania (art. XXVIII). Zniszczenie trzech drzew bartnych lub kradzież barci obłożone było surową karą siedemdziesiąt, czyli 14 grzywien (art. XXXII)¹³⁰. Oba artykuły należały do pierwotnego statutu wielkopolskiego Kazimierza Wielkiego¹³¹. Pierwszy z przepisów znalazł się w dygestach, a także wszedł w skład Syntagmatów i Statutu Łaskiego¹³². Artykuł XXXII nie pojawił się już w dygestach, nie trafił także do druku w Syntagmatach (1488)¹³³. Wynikało to z reformy kary siedemdziesiąt dokonanej dla Małopolski przez Statut wiślicki, na której została oparta późniejsza redakcja dygestowa normy (art. 23)¹³⁴.

Zapis o obowiązku świadczenia daniny miodowej właścicielowi puszczy, w której położone były barcie, zawierał jeden z ustępów Statutu warckiego¹³⁵. Przepis regulował obowiązek uiszczania daniny miodowej zgodnie z zasadą terytorialności (tj. właścicielowi lasu). Wacław Uruszczak przypuszcza, że fragment ten mógł być wynikiem postulatów szlacheckich przedłożonych królowi w Warcie¹³⁶.

Znacznie szerzej stosunki bartnicze regulował książę mazowiecki Janusz I w Statucie warszawskim (1401). Pięć artykułów tego statutu poświęconych zostało obowiązkowi wzdania barci właścicielowi gruntu w przypadku niewywiązania się z określonych prawem obowiązków (daniny)¹³⁷. Statut ten wszedł do kodyfikacji prawa mazowieckiego, tzw. zwodu Goryńskiego (1540)¹³⁸.

¹²⁹ Por. podobny przepis Korektury praw (poniżej).

¹³⁰ Zob. R. Hube, *Prawo polskie w czternastym wieku...*, s. 204, 206; M. Handelsman, *Prawo karne w Statutach...*, s. 179, 180.

¹³¹ S. Roman, *Geneza statutów Kazimierza Wielkiego*, s. 120.

¹³² Dygesta (SV, 1430 r.), nr 126 w ramach rubryki *De lignis seu utensilibus intra gades alterius inciderit(s)* (AKP 2, s. 438); Syntagmata (1488) *De incidentibus siluas vel gaya vel borras alienas* (Syntagmata, s. 108 [nr 128]). Tekst został także przełożony na j. ruski (1423–1434), *Ruski przekład polskich statutów ziemskich*, s. 92 (nr 132). Uwzględnił przepis także zbiór systematyczny z końca XV w. (w rubryce *De penis quibuslibet*, AKP 5, s. 167) Przepis ten jest także wzmiankowany w przypisie do art. 13, r. X, III Statutu litewskiego w druku z 1744 r. (*III Statut Litewski*, s. 314).

¹³³ *Statuty Wielkopolskie*, art. XXXII (s. 40). Ostatni raz pojawił się w pochodzącym z 1478 r. rękopisie B² (zwód połączony małopolsko-wielkopolski). Ponadto art. XXXII można odnaleźć także w kodeksach zawierających dygesta, jednakże przepis umieszczony był w części pozadygestowej, składającej się z wielkopolskich przepisów statutowych (D², P¹). Zob. L. Łysiak, *Wstęp* [w:] *Statuty Wielkopolskie*, s. X, przyp. 25, s. 128–129. Regulacja kary siedemdziesiąt w dygestach zawarta została w art. 23 (SV), w druku Syntagmatów natomiast w art. 26 (Sn¹).

¹³⁴ *Statuty Małopolskie*, art. 4, s. 259–263; S. Roman, *Geneza statutów Kazimierza Wielkiego*, s. 167–169.

¹³⁵ Szerzej o genezie i charakterze statutu warckiego zob. W. Uruszczak, *Z badań nad statutem warckim z 1423 roku* [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki*, s. 135–147. Tam zestawienie literatury dawniejszej. Zob. także *idem*, *Nowelizacje statutów Kazimierza Wielkiego w statucie warckim z 1423 roku. Z badań nad ustawodawstwem w dawnej Polsce*, SDPPP 2006, t. 9, cz. 1, s. 93–108; *idem*, *Rękopisy Statutu krakowsko-warckiego z 1421/1423 roku* [w:] *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. Głuszak, D. Wiśniewska-Józwiak, Łódź 2016, s. 99–114.

¹³⁶ *Idem*, *Z badań nad statutem warckim z 1423 roku*, s. 138–147.

¹³⁷ Statut warszawski ks. Janusza I o bartnikach i barciach (Warszawa 24 IV 1401 r.), IMT 1, nr 55. Tłumaczenie polskie Macieja z Różana odnaleźć można w Kodeksie Świętosławów (1449 r.), AKP 3, s. 318–321.

¹³⁸ Statuty księcia czerskiego Janusza I wydane w Warszawie 24 IV 1401 r., IMT 3, s. 241–243.

Zniesienia daniny w miodzie uiszczanej przez „biedne wdowy” dotyczyło postanowienie Konrada Mazowieckiego z ok. 1231 r., ale ten przepis, ze względu na brak związku z bartnictwem, nie może zostać zaliczony do prawa bartnego¹³⁹.

Przepisy związane bezpośrednio z bartnictwem odnajdujemy także w statutach litewskich. Zakwalifikować je można – podobnie jak normy omówione wyżej – do prawa bartnego w szerokim rozumieniu. Zostaną one omówione na podstawie przepisów II Statutu; ewentualne różnice w stosunku do statutów I i III zostały wskazane niżej.

Artykuł 3 (r. X) II Statutu regulował sposób użytkowania barci położonych w dobrach będących własnością hospodara lub innych właścicieli¹⁴⁰. Prawo do użytkowania lasów monarszych związane było z instytucją wchodów do puszczy, które od XVI w. starano się na Litwie uregulować, by zwiększyć dochodowość dóbr wielkksiążęcych¹⁴¹. Zgodnie z przepisem bartnicy mogli na obcym terenie używać jedynie siekier (*securis*)¹⁴² i pieszni¹⁴³ (*sarculum*), umożliwiono im także pozyskiwanie (*detrahere*) łyka (*suber*) dla wytwarzania leżwiu (*funis*)¹⁴⁴, a także łubów (*cortex*)¹⁴⁵ na własne potrzeby (*in usum mellificii pertinere*). Bartnicy nie mogli korzystać z psów, rohatyn i broni palnej (*sine canibus*, [...], *venabulis*, *bombardis*, *arcubus*), co miało zwiększyć skuteczność zakazu polowań. Nie mogli także pobierać drzewa z lasu. W przypadku obalenia drzewa z barcią bartnikowi przysługiwało prawo wywiezienia z lasu wyłącznie części drzewa z barcią (*alveare*); resztę winien pozostawić właścicielowi puszczy. Ograniczone były prawa właściciela lasu: nie mógł odmawiać bartnikom korzystania z ich barci (*adimere*), nie mógł też wycinać drzew bartnych (*alvearia et apiarias arbores excindere*). Zniszczenie przez kogośkolwiek drzewa bartnego (niezależnie od obecności pszczoł), nawet jeśli było dopiero przygotowane do dziania, było obarczone koniecznością naprawy szkody. Dotyczyło to też spowodowania uschnięcia drzewa przez nieodpowiednią orkę (*subarare*). W art. 13 szczegółowo wymieniono sposoby zniszczenia: obalenie (*arbores mellarias radicitus abradere, subruere, effodere, corrumpere*), podpalenie (*arbores mellarias amburere*)¹⁴⁶. Za te czyny groziła sankcja określona w tym samym art. 13¹⁴⁷.

¹³⁹ Postanowienie ks. Konrada Mazowieckiego wraz z radą książęcą w sprawie daniny miodowej od „biednych wdów” (ok. 1231 r.), IMT 1, nr 3.

¹⁴⁰ W druku III Statutu widnieje odniesienie do odpowiadającej art. 3 regulacji Statutu warcheńskiego.

¹⁴¹ Na temat ewolucji przepisu Statutu litewskiego zob. S. Godek, „Nierównie skrupulatniejsze i szczegółów sięgające są prawa litewskie względem polowania. Duch jednakże tego prawodawstwa różny był w różnych czasach”, czyli o niebezpieczeństwach łowów w cudzej puszczy, *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Z Dziejów Prawa* 2014, t. 7, s. 16–31. Zob. także J. Śliwiński, *Grodzienszczyzna i Podlasie w XV–XVI w.*, s. 80–96, 168.

¹⁴² Siekiery służyły bartnikom do tworzenia dłużni, czyli otworów bartnych. T. Siudowska-Myżykowska, *Materiały do bartnictwa w północno-wschodniej Europie ze szczególnym uwzględnieniem obszaru Polski*, Wrocław 1960, s. 39.

¹⁴³ Piesznia – specjalne dłuto o długiej rękojeści, służyło do powiększania otworu bartnego. *Ibidem*, s. 39–40.

¹⁴⁴ Leżwiu – jedno z najważniejszych narzędzi pracy bartnika. Był to pojedynczy powróż (z konopi lub łyka) złożony końcami, służył wspinaniu się na drzewa. *Ibidem*, s. 28–29.

¹⁴⁵ Łub – kora używana dla krycia barci. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 12, s. 602.

¹⁴⁶ Art. 3, 13, r. X, II Statut Litewski, s. 185–187, 192. W druku III Statutu z 1744 r. art. 13 zawiera odniesienie do przepisu Statutu wielkopolskiego Kazimierza Wielkiego o zniszczeniu drzewa bartnego.

¹⁴⁷ Art. 13, r. X, II Statut Litewski, s. 192.

Artykuł 6 Statutu zawierał normy dotyczące postępowania w sporach o barcie i wchód do puszczy (*controversia de alveariis vel usu et ingressu silvarum*). Przepis nakazywał, by sąd kierował się w rozsądzaniu sporów znamionami bartnymi (*signum*)¹⁴⁸.

Wymienione przepisy skupiały się zatem na uregulowaniu wchodów, które polegały m.in. (głównie w puszczach gospodarskich) na użytkowaniu barci¹⁴⁹.

II Statut litewski zawierał także regulacje karne. Prócz wyżej wymienionej odpowiedzialności za zniszczenie drzewa bartnego, artykuły 13 i 14 penalizowały: zniszczenie znamion bartnych (*signa abolere et excidere*), podpalenie drzewa z pszczołami (*arborem cum apibus exurere*) – wszystko to podstępnie lub umyślnie (*furtim, data opera*) oraz kradzież pszczół (*apum* [sic!] *evellere*)¹⁵⁰. Kara śmierci groziła natomiast za podpalenie lasu (*incendium relinquere*)¹⁵¹. Dodatkowo bartnikom (*apiarii seu mellarii*) przysługiwała specjalna stawka główsszczyzny – 20 kop groszy (*viginti sexagenae*) (1200 groszy), oraz nawiązki – 2 ruble groszy (200 groszy). Dla żon bartników stawki były sowite, tj. podwójne (*duplex*)¹⁵². Ponadto art. 6 nakazywał karać śmiercią (*poena capitis*) poddanych, którzy zbyliby (*alienare*) drzewo „za granicę panów swoich” (*extra domini sui ditionem*). Drzewo powinno być zwrócone prawowitemu właścicielowi (*restituere*)¹⁵³.

Większość z tych przepisów uwzględniał już I Statut litewski. W tekście ruskim, analogiczną do art. 3, r. X regulację użytkowania barci w obcych dobrach mieścił art. 3, r. IX¹⁵⁴; podobnie art. 6, 13, 14, r. IX do art. 6, 13, 14, r. X II Statutu oraz art. 1, r. XI do art. 1, r. XII II Statutu. Z kolei w tłumaczeniu łacińskim I Statutu regulacje znajdowały się odpowiednio w cap. 3 (= art. 3 II Statutu), cap. 5 (= art. 6 II Statutu) i cap. 11 (= art. 13 i 14 II Statutu) rozdziału IX oraz cap. 1 rozdziału XI (= art. 1, r. XII II Statutu). W tłumaczeniu polskim były to natomiast art. 3 i 4 (= art. 3 II Statutu), art. 7 (= art. 6 II Statutu) oraz art. 14, 15, 16 i 17, r. IX (= art. 13 i 14 II Statutu), a także art. 1 r. XI (= art. 1, r. XII II Statutu)¹⁵⁵. Mniej surowa była kara za zniszczenie drzewa bartnego (art. 13, r. IX). I Statut nie zawierał przepisu zawierającego sankcję za podpalenie lasu (art. 17, r. X II Statutu). Główsszczyzna za bartnika wynosiła natomiast 8 rubli groszy (800 groszy), a nawiązka rubel groszy (100 groszy).

¹⁴⁸ Art. 6, r. X, *II Statut Litewski*, s. 188–189.

¹⁴⁹ O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej...*, s. 102–125, 277–279; *idem*, *Dawne puszcze i wody*, s. 136–137. Wchody do lasów gospodarskich miały zostać zweryfikowane na podstawie ustawy na włóki z 1557 r. (*idem*, *Dzieje Puszczy Białowieskiej...*, s. 106, 277). Bartnicy niekrólewscy korzystali z barci także na podstawie umów zawieranych z właścicielami wchodów. *Ibidem*, s. 278–279.

¹⁵⁰ Art. 13, 14, r. X, *II Statut Litewski*, s. 192–193. W druku III Statutu litewskiego z 1744 r. widnieje odniesienie do znanego już kazimierzowskiego prejudykatu o kradzieży pszczół lub miodu.

¹⁵¹ Art. 17, r. X, *II Statut Litewski*, s. 193.

¹⁵² Art. 1, r. XII, *II Statut Litewski*, s. 217–218.

¹⁵³ Art. 6, r. X, *II Statut Litewski*, s. 188–189.

¹⁵⁴ Zakaz wchodzenia do puszczy z psami i bronią znalazł się także w ustawie włócznej z 1557 r. (art. XXXII).

¹⁵⁵ Art. 3, 6, 13, 14 r. IX, art. 1, r. XI, *Statut ziemski od Zygmunta I roku 1529. Litwie nadany* [w:] *Zbior praw litewskich...*, s. 328–332, 333–334, 339–340, 352–353. W j. ruskim zob. Первый Литовский Статут (1529 г.) [*Pervyj Litovskij Statut (1529 g.)*], wyd. C. Лазутка, И. Валиконите, З. Гудавичюс [S. Lazutka, I. Valikonite, E. Gudavičius], Вильнюс [Vilnius] 2004, s. 218–221, 223, 230. Zob. także wydanie w j. ruskim, polskim i łacińskim: *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonitytė, E. Gudavičius, vol. II, cz. 1, Vilnius 1991, s. 244–251, 254–255, 268–269.

W III Statucie litewskim utrzymano wszystkie wymienione wyżej regulacje z 1566 r., z nieznacznymi zmianami. W 1744 r. główmszczyzna za bartnika wynosiła już 40 kop groszy (2400 groszy), nawiązka zaś niezmiennie – 2 ruble groszy (200 groszy)¹⁵⁶. Złagodzone też sankcję za zbycie drzewa bartnego poza domenę – pan miał karać poddanego „według ważności występku”¹⁵⁷.

Rolę prawotwórczą w zakresie szeroko rozumianego prawa bartnego mogło odgrywać również orzecznictwo sądów monarszych¹⁵⁸, z tym że z reguły odnosiły się one do funkcjonowania regale bartnego. Przykładem może być dekret królewski z 7 stycznia 1507 r., w którym król Zygmunt I wyraził zgodę na wykupywanie przez szlachtę wiską barci położonych w jej dobrach od bartników. Jak podkreśla Józef Rafacz, dekret ten oparty został na wcześniejszym precedensowym orzeczeniu wydanym na sądzie sejmowym w 1505 r., który zakazał bartnikom korzystania z barci we wsi Pruskiestany w ziemi wiskiej oraz nakazał wykupienie barci przez właścicieli dóbr¹⁵⁹. Z kolei sąd referendarski mógł w swoich dekretach weryfikować (w tym także zmieniać, co miało charakter prawotwórczy) świadczenia ludności poddanej z królewmszczyzn, które czasem związane były z szeroko pojętym pszczelnictwem. Jeżeli obowiązki (z reguły daniny w miodzie) ponoszone były przez zwykłych poddanych (a więc niezrzeszonych we wspólnotach zawodowych bartników), można mówić o kreowaniu przez sąd referendarski prawa bartnego *sensu largo* (zob. wyżej uwagi o daninie miodowej).

2.3.1.2. Prawodawstwo sejmikowe

Postanowienia w zakresie regale bartnego podejmowała także szlachta na zgromadzeniach. Po włączeniu ziemi wiskiej do Korony (1495) wielkopolski sejmik w Kole podjął uchwałę (1502), w której ze względu na rzeczoną inkorporację postanowił *ut mellificia libera habeant [nobiles Viznenses – KG] in eorum hereditatibus, prout hic in regno Poloniae*¹⁶⁰. Wykonanie tej uchwały było możliwe dzięki późniejszej ugodzie szlachty wiskiej z bartnikami (2 czerwca 1506 r.) zawartej na sejmiku wiskim, której przedmiotem był wykup barci w dobrach szlacheckich. Została ona już 16 czerwca 1506 r. zatwierdzona przez sąd nadworny, a na początku 1507 r. konfirmowana przez króla¹⁶¹. Prawdopodobnie zaś w 1525 r. sejm mazowiecki podjął (nieznaną bliżej) uchwałę o prawie wykupienia barci w swoich dobrach przez szlachtę mazowiecką¹⁶². Bliski związek z regale bartnym pozwala zakwalifikować takie normy jako prawo bartne *sensu largo*.

¹⁵⁶ III Statut Litewski, art. 3, r. XII, s. 372.

¹⁵⁷ III Statut Litewski, art. 6, r. X, s. 311.

¹⁵⁸ M. Mikuła, *Prawodawstwo króla i sejmu...*, s. 68–69; *idem*, *Typologia aktów prawnych dla miast w dobie jagiellońskiej...*, s. 51.

¹⁵⁹ J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu...*, s. 62.

¹⁶⁰ Rozstrzygnięcie sporu między starostą wiskim a całą szlachtą ziemi wiskiej (*Koło in conventionem*, 29 IV 1502 r.), IMT 2, nr 165.

¹⁶¹ Uгода między szlachtą ziemi wiskiej a bartnikami tejże ziemi (Przytuły *in conventionem particulari*, 2 VI 1506 r.), IMT 2, nr 181; Zatwierdzenie ugody szlachty ziemi wiskiej z bartnikami (Kraków, 23 II 1507 r.), IMT 2, nr 182, 183, 184; J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu...*, s. 61–62. Po powrocie ziemi do domeny mazowieckiej (1511 r.), dzięki wsparciu ks. Anny, bartnicy książęcy próbowali powrócić do użytkowania barci w dobrach prywatnych, co spotkało się ze sprzeciwem szlachty. Ostatecznie zniesienie regale bartnego w ziemi wiskiej ugruntował dekret królewski z 1519 r. *Ibidem*, s. 63.

¹⁶² *Ibidem*, s. 63–64.

2.3.1.3. *Prawodawstwo sejmowe*

Na sejmie piotrkowskim 1538 r. uchwalono konstytucję dla inkorporowanych ziem mazowieckich¹⁶³. Jedną z nich, *De mellicidiis*¹⁶⁴, modyfikowała zasady eksploatacji barci przez bartników królewskich: zakazano im eksploatowania barci znajdujących się w dobrach prywatnych¹⁶⁵. Jednocześnie bartnikom niekrólewskim posiadającym barcie w puszcach monarszych nakazano uiszczanie odpowiedniej daniny¹⁶⁶. Konstytucja była ingerencją Sejmu w sferę regulowaną dotychczas samodzielnie przez monarchę, co było zresztą intencją Mazowszan. Jeszcze bowiem w 1535 r. to król nadał szlachcie mazowieckiej w Parczewie przywilej znoszący regale bartne, który zresztą później skasował¹⁶⁷. Choć w pierwszej połowie XVI w. zdarzało się, że król inicjował procedurę legislacyjną na sejmie w sprawach należących do jego prerogatyw¹⁶⁸, nie dotyczyło to przedmiotowej konstytucji dla Mazowsza – to szlachta doprowadziła do uchwalenia tej konstytucji.

Na sejmie piotrkowskim 1550 r. Zygmunt II August dokonał konfirmacji praw. W jej ramach nakazał swoim poddanym, by nie naruszali własności szlacheckiej, szczególnie przez korzystanie z barci znajdujących się w dobrach sąsiadujących z królewskimi. Zakaz związany był z rozgraniczaniem dóbr królewskich i prywatnych i nie można go, moim zdaniem, uznać za efekt prawodawstwa sejmowego (jak zdawała się przekonywać E. Ferenc-Szydełko)¹⁶⁹.

¹⁶³ Nie były to – jak podaje E. Ferenc-Szydełko – ani „akt wystawiony przez Zygmunta Starego”, ani jego „statut” (por. *eadem*, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 10, 34, 116), lecz konstytucja sejmowa (W. Uruszczak, *Sejm walny koronny...*, s. 215; J. Choińska-Mika, *Mazowiecki parlamentaryzm XVI–XVIII wieku* [w:] *Dzieje Mazowsza. Lata 1527–1794*, t. 2, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015, s. 124–125). W błąd autorkę wprowadzić mógł przyjęty w edycji *Volumina Legum* tytuł (*Constitutiones per Sacram Regiam Maiestatem in conventionem generalis Petricoviensis pro Ducatu Masoviae factae*) – VL, t. I, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 263. Zob. także IMT 3, nr 354. Już jednak tytuł zawarty w *Matricularum Regni Poloniae Summaria* (*Constitutiones ducatus Masoviae editae in conventu generalis Petricoviensis*) nie jest tak jednoznaczny, jak przyjęty w VL (zob. VC, t. I, vol. 2: 1527–1549, oprac. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka, Warszawa 2000, s. 177, szczególnie przyp. a-a). Por. *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, cz. IV, vol. 3, ed. T. Wierzbowski, nr 19045, s. 83, cyt. za: VC.

¹⁶⁴ W VL – *De mellificiis* (IMT 3, nr 354, przyp. c).

¹⁶⁵ Przyjęło się tę regulację uważać za znoszącą regale bartne na Mazowszu. Zob. E. Ferenc-Szydełko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 34–35; J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu...*, s. 65–66.

¹⁶⁶ VC, t. I, vol. 2: 1527–1549, oprac. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka, Warszawa 2000, s. 177; *Konstytucje dla księstwa mazowieckiego*, IMT 3, nr 354. Była to regulacja zgodna ze Statutem warckim (1423). Zob. także E. Ferenc-Szydełko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 35.

¹⁶⁷ J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu...*, s. 64–65.

¹⁶⁸ W. Uruszczak, *Sejm walny koronny...*, s. 136.

¹⁶⁹ VC, t. II, vol. 1: 1550–1585, oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005, s. 27 (pkt 44). Nie można zgodzić się z E. Ferenc-Szydełko, która ten zapis uznała za „ustawę sejmową” (por. *eadem*, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 33; ale odmiennie, *ibidem*, s. 116). Konfirmacja praw Zygmunta II Augusta była skutkiem przedłożenia przez szlachtę petytów *ad exequendum* na sejmie 1550 r. Wśród opublikowanych przez J. Szujskiego postulatów szlachty nie ma odnoszącego się do rozgraniczeń dóbr (*Dyaryusze sejmów koronnych 1548, 1553, 1570 r.*, wyd. J. Szujski, SRP 1, Cracoviae 1872, s. 38–48), odnaleźć taki można jednak w artykułach posłów ziemskich wydanych przez Karolinę Lanckorońską (*Elementa ad fontium editiones*, vol. XXXIX, ed. C. Lanckorońska, Romae 1976, s. 36–44 (n. 1235), s. 49–67 (n. 1245 – odpowiedź królewska). Szerzej o konfirmacji zob. A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*. Cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 143–146; *eadem*, *Zygmunt August. Król polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Kraków 2010, s. 320–334.

Niezależnie od kwalifikacji obu aktów z całą pewnością można stwierdzić, że nie były one związane z konkretnymi wspólnotami bartniczymi i można je zaliczyć jedynie do prawa bartnego w rozumieniu szerokim¹⁷⁰.

Rezultatem przejścia ciężaru ustawodawstwa przez Sejm w XVI w. była m.in. próba uchwalenia Korektury praw. Zgodnie z założeniami autorów stanowić miała kompleksowy zbiór norm prawnych obowiązujących wszystkich mieszkańców Korony¹⁷¹. Wśród przepisów zawartych w projekcie Korektury znalazły się także dwie normy karne należące do prawa bartnego (*sensu largo*). Kara dwóch grzywien (jednej dla poszkodowanego i jednej dla sądu) wyznaczona została za obalenie drzewa z barcią (*arborem cum apibus succidere*); po pół grzywny dla poszkodowanego i sądu winien zapłacić sprawca, jeśli drzewo było przygotowywane do dziania barci (*sine apibus tamen ad apes aptatam arborem succidere*)¹⁷². Korektura określała również sposób postępowania w przypadku oskarżenia o kradzież miodu i pszczoł¹⁷³. Przepis o zniszczeniu drzewa, oparty na analogicznej regulacji znanej ze Statutów Kazimierza Wielkiego, poddany został modyfikacjom stylistycznym¹⁷⁴. Podobnie bez merytorycznych zmian zachował się przepis o przestępstwie kradzieży miodu i pszczoł, choć zrezygnowano z formy prejudykatu (która obecna była jeszcze w Syntagmatach) na rzecz normy generalno-abstrakcyjnej¹⁷⁵.

¹⁷⁰ Przyjmuje się, że to właśnie aktem z 1550 r. król rozszerzył likwidację regale bartnego z Mazowsza (1538 r.) na cały kraj (por. E. Ferenc-Szydelko, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 33, 116). Konieczne jest zadanie pytania, czy regale bartne w Koronie (o ile istniało) mogło być zniesione już wcześniej, chociażby w wyniku prowadzenia rozgraniczeń dóbr królewskich od prywatnych (zob. np. konstytucję *De limitibus bonorum hereditarium cum regalibus* z 1538 r. oraz wcześniejsze akty omówione przez Magdalenę Podgóorską, *Postępowanie w sprawie granic między dobrami królewskimi a dobrami szlacheckimi w świetle prawa stanowionego do 1523 roku*, SDPPP 2007, t. 10, s. 33–41). Warto podnieść, że wśród postulatów szlacheckich z 1550 r. odnaleźć można prośbę „abi starostowie, iezlizeby iakie krziwdi albo ucziski czynili w granicach, abi po dokonaniu granicz starosta bel winien szlachecziczevi szkodi nagradzac, na ktorebi prawo uczinil” (*Elementa ad fontium editiones*, vol. XXXIX, s. 42 [n. 1235]). W response na postulaty szlacheckie przed zaprzysiężeniem praw Zygmunt II August stwierdził, że „okolo granicze ssą statuta, ktore w mocy Yego C.M. zostawia y wedlie nych ssie zachowacz roskaze” (*ibidem*, s. 64 [n. 1245] [pkt 55]). Podane przez E. Ferenc-Szydelko wzmianki z drugiej poł. XVI w. o ograniczaniu dostępu do barci przez szlachtę dowodzą jedynie, że poddani z dóbr królewskich naruszali w tym okresie zakaz korzystania z barci w dobrach szlacheckich (por. *eadem*, *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa...*, s. 33, 116). Termin *a quo* tego zakazu, czyli moment zniesienia regale bartnego, pozostaje wciąż kwestią do wyjaśnienia i z pewnością zasługuje na osobną rozprawę. W szczególności warto zwrócić uwagę na tekst Statutu warskiego (obowiązek daniny na rzecz właściciela lasu) czy uchwałę sejmiku kolskiego z 1502 r. (znosi regale bartne w dobrach szlacheckich ziemi wiskiej *prout hic in regno Poloniae* [podkr. – KG] – zob. wyżej). Niewątpliwie jednak można stwierdzić, że wśród (znanych) żądań szlacheckich przedstawionych na sejmie piotrkowskim 1550 r. nie było prośby *expressis verbis* postulującej zniesienie regale bartnego.

¹⁷¹ W. Uruszczak, *Próba kodyfikacji prawa polskiego w pierwszej połowie XVI wieku. Korektura praw z 1532 r.*, Warszawa 1979, s. 220–223; *idem*, *Korektura praw z 1532 roku. Studium historycznoprawne*, t. 1, Warszawa 1990, s. 61.

¹⁷² *Correctura statutorum consuetudinum Regni Poloniae*, SPPP 3, wyd. M. Bobrzyński, Kraków 1874, s. 184 (C. 747). Zob. W. Uruszczak, *Korektura praw*, t. 2, Warszawa 1991, s. 106.

¹⁷³ *Correctura statutorum...*, s. 188 (C. 762). Zob. W. Uruszczak, *Korektura praw...*, t. 2, s. 102.

¹⁷⁴ Por. W. Uruszczak, *Korektura praw...*, t. 1, s. 264. W stosunku do druku syntagmatycznego różna jest jedynie ostatnia część przepisu (*legitime convictus, solvere debet*). Nie zmienia ona jednak merytorycznie brzmienia przepisu statutowego.

¹⁷⁵ Przepis umieszczono w Tytule XI: *De Furtis, Rapinis et Incendiariis*, nie była to jednak norma ściśle karna, regulowała bowiem (niezmiennie) kwestię dowodu ze świadków powoda i przysięgi oczyszczającej pozwanego. Zob. W. Uruszczak, *Korektura praw...*, t. 1, s. 265.

Przepis ten nie stanowił regulacji o charakterze *legis specialis* w stosunku do normalnej procedury dowodowej w przypadku kradzieży¹⁷⁶. Jak wyżej wspomniano, oba przepisy obecne były w pierwszych drukach Statutów Kazimierza Wielkiego, w tym w Statucie Łaskiego – nic więc dziwnego, że powtórzono je także w kodeksie. Również przepis regulujący zasady korzystania z puszczy został w Korekturze praw uwzględniony, choć zmodyfikowano jego treść¹⁷⁷.

Zabrakło w projekcie normatywy znanej ze Statutu wielkopolskiego Kazimierza Wielkiego (zniszczenie trzech drzew bartnych lub kradzież barci). Jest to zrozumiałe, skoro przepis ten nieobecny był już w redakcji dygestów.

2.3.1.4. *Prawodawstwo dominialne*¹⁷⁸

Właściciele ziemscy uprawnieni byli do stanowienia prawa w swoich dobrach. Prawodawstwo wiejskie regulowało stosunki prawne między panem a ludnością poddaną, obowiązujące w dobrach prawo sądowe i organizację wewnętrzną¹⁷⁹. Dotychczasowe piśmiennictwo zaliczało ordynacje dla bartników do tej kategorii źródeł prawa, wśród ustaw wiejskich (zwanych też wilkierzami wiejskimi)¹⁸⁰.

Główną formą prawodawstwa dominialnego były ustawy (wilkierze) wiejskie, wydawane przez właścicieli lub administratorów dóbr. Nieraz określano je mianem „przywilejów”. Co do zasady regulowały one kwestie związane z interesem dworu (świadczenia i wychodźstwo poddanych, obrót ziemią chłopską etc.), zawierały także przepisy karne czy dotyczące życia codziennego, a także regulujące organizację i funkcjonowanie gromady¹⁸¹. Czasem przybierały postać instruktarzy ekonomicznych¹⁸².

¹⁷⁶ Por. *Correctura statutorum*, C. 762 i 763, s. 188–189: *Quod et in aliis rebus furto ablatis uniformiter volumus observari*, [...] (C. 763). Co do zasady więc przy oskarżeniu o kradzież potrzebny był dowód ze świadków (chyba że odnaleziony został skradziony przedmiot bądź sprawcę pochwyciono *in actu furandi*). Gdy powód nie mógł takiego przedstawić, oskarżonemu przysługiwało prawo złożenia przysięgi (*iuramentum corporale*) oczyszczającej (chyba że nie był dobrej sławy). Zob. także W. Uruszczak, *Korektura praw...*, t. 1, s. 144–145, t. 2, s. 102–103.

¹⁷⁷ *Correctura statutorum*, C. 333, s. 89: *Quod si unus colonus apud duos vel plures dominos possideat apes, prata, agros, silvas et alia id genus, licet colonus ille domicilium habeat in villa unius domini, pro debitis suis et iniuriis contra eos commissis per detentionem talis coloni in fundo suo aut per arrestum proveniunt eidem colono ex fundo suo provenientium, requisito domicilii domino, sibi iustitiis ministrare debebit, quae robur habebit perpetuae firmitatis*. Zob. też W. Uruszczak, *Korektura praw...*, t. 1, s. 211.

¹⁷⁸ Nie czynię w niniejszej części pracy rozróżnienia między prawodawstwem właścicieli dziedzicznych a użytkowników posiadających dobra na podstawie innych tytułów (w tym starostów dóbr królewskich). W zakresie stanowienia prawa dominialnego ich uprawnienia nie różniły się na tyle, by mogło to zniekształcić zawartą tutaj charakterystykę. J. Łosowski, *Dokumentacja w życiu chłopów w okresie staropolskim. Studium z dziejów kultury*, Lublin 2013, s. 50.

¹⁷⁹ S. Płaza, *Historia prawa w Polsce...*, cz. 1, s. 158–159; *idem*, *Źródła drukowane do dziejów wsi w dawnej Polsce. Studium bibliograficzno-źródłowe*, Warszawa–Kraków 1974, s. 127–128; J. Rafacz, *Ustrój wsi samorządnej...*, s. 44–61. O samorządności wiejskiej zob. także Z. Ćwiek, *Z dziejów wsi koronnej XVII wieku*, Warszawa 1966, s. 83–111.

¹⁸⁰ Zob. S. Płaza, *Historia prawa w Polsce...*, cz. 1, s. 159–160; *idem*, *Źródła drukowane do dziejów wsi...*, s. 127–133.

¹⁸¹ S. Kutrzeba, *Historia źródeł...*, t. 2, s. 323–332. J. Łosowski, *Dokumentacja w życiu chłopów...*, s. 169–195, 206–212; L. Łysiak, *Prawo i zwyczaj...*, s. 13–14.

¹⁸² Na walor normatywny i charakter „bliski ustawom wiejskim” instruktarzy gospodarczych zwrócił uwagę S. Kutrzeba (*Historia źródeł...*, t. 2, s. 329).

Wśród postanowień wilkierzy odnaleźć można również takie, których celem była ochrona lasów dworskich (przed ogniem i nadmiernym wyrębem¹⁸³). Z reguły penalizowały one naganne zachowania poddanych oraz stanowiły o organizacji i funkcjonowaniu dworskiej administracji leśnej¹⁸⁴. Odnosiły się zatem (choć nie zawsze *expressis verbis*) także do poddanych zajmujących się bartnictwem, na których nieraz zrucano obowiązki związane ze służbą leśną¹⁸⁵. Przykładem jest wilkierz dla starostwa tucholskiego z 1749 r. oparty o analogiczną regulację z 1643 r.¹⁸⁶, który zakazywał ścinania drzew „bez pozwolenia bartników i leśnych” pod karą pieniężną i pozbawienia wolności. Na bartników nałożono obowiązek pilnowania przestrzegania zakazu pod tą samą karą¹⁸⁷. Takie same polecenia można odnaleźć także w instrukcjach skierowanych do urzędników¹⁸⁸.

Przepisy o podobnym charakterze znajdują się także w XVI-wiecznych ustawach dla dóbr gospodarskich wydawanych przez ostatnich Jagiellonów. Miały one co prawda charakter generalny, ale wydane były w ramach dominialnej władzy króla. Były to: ustawa ekonomiczna (1529)¹⁸⁹, ustawa włóczna (1557)¹⁹⁰ oraz ustawa leśna (1567) Zygmunta II Augusta¹⁹¹. W świetle ostatniej bartnicy podlegali monarszym leśniczym, którzy po-

¹⁸³ J. Łosowski, *Dokumentacja w życiu chłopów...*, s. 178–179, 212–218. O wypalaniu lasów dworskich przez kmieci w celu powiększenia arealu upraw zob. np. J. Broda, *Gospodarka leśna w dobrach żywieckich do końca XVIII w.*, Warszawa 1956, s. 89–103. Paradoksalnie, penalizowanie nieostrożnego postępowania z ogniem dotyczyło także bartników, którzy (szczególnie w XVII i XVIII w.) sami wypalali tereny leśne. Związane to było z coraz częstszym w tym okresie paraniem się przez bartników uprawą roli (M. Kargul, *Abyście w puszczach naszych...*, s. 133–134; K. Ślaski, *Osadnictwo w puszczach województwa pomorskiego w XV–XVIII wieku*, KHKM 1963, R. 11, z. 2, s. 236–237, 244). Wyrąb lasów dworskich związany był nie tylko z potrzebami budowlanymi i opałowymi chłopów czy handlem drzewnym. Trzebież drzewostanu była skutkiem produkcji smoły, potażu, węgla drzewnego czy wykorzystywaniem drewna jako surowca energetycznego dla funkcjonujących w lasach hut.

¹⁸⁴ R. Łaszewski, *Wiejskie prawo karne w Polsce XVII i XVIII wieku*, Toruń 1988, s. 111–114. Zob. np. J. Broda, *Gospodarka leśna w dobrach żywieckich...*, s. 103–124.

¹⁸⁵ Michał Kargul dla województwa pomorskiego postawił nawet tezę, że zanim powołano odrębną administrację leśną, jej zadania pełnili bartnicy (*idem*, *Abyście w puszczach naszych...*, s. 98–102, 112, 243). Obarczano ich tymi obowiązkami jeszcze w pierwszej połowie XVIII w. (*ibidem*, s. 106). O służbie leśnej jako jednej z uprzywilejowanych grup społeczności wsi zob. Z. Ćwiek, *Z dziejów wsi koronnej...*, s. 125–126.

¹⁸⁶ *Michała Antoniego Sapiehy wilkierz dla starostwa tucholskiego* [w:] *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*, wyd. S. Kutrzeba, A. Mańkowski, AKP 11, s. 318.

¹⁸⁷ *Ibidem*, art. 59.

¹⁸⁸ Tytułem przykładu zob. instrukcje dla urzędników Radziwiłłów birżańskich przywoływane przez Urszulę Augustyniak, gdzie Krzysztof Radziwiłł nakazywał ochronę drzew zdalnych do zadziania w nich barci (*eadem*, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001, s. 56).

¹⁸⁹ *Ustawa ekonomiczna dla Litwy z roku 1529* [w:] *Zbiór praw litewskich...*, s. 126–131, szczególnie art. XIV, XV, XXVI.

¹⁹⁰ Tekst ustawy włócznej (oraz jej nowelizacji) wydał Józef Jaroszewicz (*Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, Wilno 1844, s. 229–276). O reformie włócznej w Wielkim Księstwie Litewskim oraz o późniejszych edycjach źródłowych ustawy włócznej z 1557 r. zob. J. Ochmański, *Reforma włóczna na Litwie i Białorusi w XVI w.* [w:] *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 158–174. Badacz wskazał przede wszystkim na rosyjskie wydawnictwo Русская Историческая библиотека [Russkaja Istoriceskaja Biblioteka], t. 30, Юрьевъ [Jurjew] 1914, kol. 539–590 (zob. *ibidem*, s. 165, przyp. 53). Zob. także A. Żabko-Potopowicz, *Lasy wielkokszyżące za Zygmunta Augusta i ich gospodarze* [w:] *Twórcy i organizatorzy leśnictwa polskiego na tle jego rozwoju*, red. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1974, s. 25–26.

¹⁹¹ Ustawa leśna wzorowana była na podobnej regulacji dla starostwa knyszyńskiego (S. Godek, „Nie-równie skrupulatniejsze...”, s. 27). Tekst opublikował O. Hedemann (*Ustawa leśna 1567 r.*, „Echa Leśne”

bierali od nich daninę i dbali o rozwój bartnictwa. Potwierdzały ten „ustrój” obszerne lustracje leśnictw z lat 1636–1641¹⁹². Wszystkie te akty regulowały prawa bartników do użytkowania puszczy oraz konsekwentnie obowiązek podatkowy¹⁹³.

W niektórych ustawach wiejskich odnajdujemy także postanowienia dotyczące świadczeń poddanych na rzecz pana. Przykładem była ordynacja biskupa krakowskiego dla klucza muszyńskiego z 1647 r., gdzie znalazł się nakaz płacenia „pobartnego”¹⁹⁴, czy ustawa dla Merecza pod Wilnem (1769/1771)¹⁹⁵. Zdarzało się, że takie ustawy, jeśli wydawane były przez starostów królewskich, zatwierdzał następnie monarcha¹⁹⁶.

Niektóre ustawy wiejskie skierowane do ogółu poddanych zawierały także przepisy odnoszące się do bartników lub chroniące istotne dla tej grupy zawodowej dobra¹⁹⁷. W wilkierzach regulowano także kwestię tzw. pszczół-rabusiów (*Raubbienen*)¹⁹⁸.

Sposób użytkowania lasów przez poddanych mógł być także uregulowany w drodze aktu podziałowego (*divisio bonorum*) między spadkobiercami dziedziczonych dóbr, szczególnie gdy pozostawiane były w niedziale¹⁹⁹. Przykładem takiego dokumentu może być ordynacja dla dóbr Pileckich z 1478 r., którą P. Dąbkowski (niesłusznie) określił jako „najstarszą polską ordynację bartniczą”²⁰⁰.

Wszystkie wymienione wyżej normy, choć stanowione w ramach władztwa dominalnego (*dominium*) – nie były wprost skierowane do konkretnych wspólnot bartniczych i z tego względu można zaliczyć je do prawa bartnego jedynie w szerokim rozumieniu tego pojęcia.

1936, nr 4, s. 3–4). Jedynie pobieżnie (wbrew tytułowi) ustawę dla leśników omówił M. Taradejna, „*Ustawa leśniczem*” króla Zygmunta Augusta, uchwalona w 1568 roku w Knyszynie [w:] *Las w kulturze polskiej*, t. 1, red. W. Łysiak, Poznań 2000, s. 62–64; szerzej zob. O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej...*, s. 210–211. Dla lasów wielkoksiażących podobne akty wydawano już wcześniej (1529, 1557). Szerzej zob. *ibidem*, s. 173–177, 211, 214–218. Zob. także A. Żabko-Potopowicz, *Lasy wielkoksiażące za Zygmunta Augusta...*, s. 26–27.

¹⁹² Ординація Королевських Пуць в лѣсничествах бѣлаго Великаго Княжества Литовскаго [*Ordynacja Korolewskich Puszczy w leśniczewstwach bywyszago Wielikago Knjażestwa Litowskago*], Я.Ф. Головацкій [wyd. J.F. Golowackij], Вилна [Wilna] 1871; O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej...*, s. 177, 211. Choć nazwane „ordynacjami” akty te były właściwie lustracjami leśnictw gospodarskich, w których znajdowały się fragmenty opisujące obowiązki leśniczych, osoczników, strzelców oraz zwykłych poddanych.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 105–106, 113–115; A. Gryguć, *Użytkowanie puszczy królewskich...*, s. 119–122.

¹⁹⁴ *Ordynacje i ustawy wiejskie z archiwów metropolitalnego i kapitulnego w Krakowie. 1451–1689*, oprac. S. Kuraś, Kraków 1960, nr 99.

¹⁹⁵ *Ustawa dla Pawłowa czyli Merecza pod Wilnem* [w:] *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*, s. 416, 419.

¹⁹⁶ *Materyały do dziejów robocizny...*, nr 77 (1561 r.), nr 84 (1569 r.), nr 85 (1569 r.).

¹⁹⁷ J. Łosowski, *Dokumentacja w życiu chłopów...*, s. 169–195, 206–212. Zob. chroniącą drzewa „na barcie [...] zgodne” ustawę dla Merecza pod Wilnem (1769/1771) [w:] *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*, s. 416.

¹⁹⁸ *Ibidem*, s. 142 (wilkierz dla wsi Małego Lubienia, 1650); s. 360 (wilkierz dla wsi szlacheckich powiatu lubawskiego, 1756); s. 378 (wilkierz dla wsi stołowych biskupstwa chełmińskiego, 1758).

¹⁹⁹ J. Pielas, *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*, Kielce 2013, s. 268–270; M. Nowak, J. Pielas, *Las jako dziedzictwo szlacheckie od XVI do połowy XIX w.* [w:] *Las w kulturze polskiej*, t. 5, red. W. Łysiak, Poznań 2007, s. 79–80.

²⁰⁰ P. Dąbkowski, *Bartnictwo w dawnej Polsce...*, s. 9–14. Był to dokument regulujący zasady prowadzenia gospodarki bartniczej w dobrach podzielonych przez trzech synów po śmierci ich ojca Jana z Pileczy (zm. 1477). Co interesujące, wyłączał on w zakresie obowiązku daniny miodowej zasadę terytorialności (pocho dzająca ze Statutu warckiego, który nakazywał składanie daniny miodowej właścicielowi puszczy – zob. wyżej), na rzecz zasady personalności (danina uiszczana zwierzchnikowi dominialnemu bartnika). Zob. *ibidem*, s. 12.

2.3.2. Prawo bartne sensu stricto (prawo partykularne)

Wspólnoty bartnicze rządziły się nie tylko omówionym wyżej prawem zwyczajowym. Z czasem coraz częściej rządziły się także prawem stanowionym. Stąd można wyróżnić szereg aktów skierowanych bezpośrednio i wyłącznie do bartników lub ich organizacji²⁰¹, które razem z prawem zwyczajowym tworzyły partykularne prawa bartnicze. Z reguły w całości poświęcone były bartnictwu. Część zapisów w wydanych przez właścicieli dokumentach potwierdzała jedynie już obowiązujące zwyczaje (np. w sferze wysokości danin). Często wydawane były one wskutek supliki bartników do pana.

Akty normatywne o znacznej objętości zwykło się w literaturze określać mianem „spisów prawa bartnego”. Najbardziej znany jest zbiór Niszczyckiego (starostwo przasnyskie, koniec XVI lub początek XVII w.)²⁰². Sporządził go najprawdopodobniej sam starosta Krzysztof Niszczycki²⁰³ na prośbę poddanych bartników, oparłszy się na lokalnym prawie zwyczajowym. O wiele krótszy był natomiast *Porządek prawa obelnego* bartników jedleńskich (1661/1662) – liczył zaledwie kilka ustępów. Jego lakoniczność uniemożliwiła poznanie genezy *Porządku*... jako źródła prawa²⁰⁴.

Zwód Niszczyckiego, a także posiadający inną genezę zwód Skrodzkiego – obydwa oparte na lokalnym prawie zwyczajowym – powstały w wyniku oddolnej inicjatywy społeczności bartników²⁰⁵. O wadze tego pierwszego stanowi to, że był dwukrotnie wydawany drukiem (1659, 1730)²⁰⁶.

Prawo bartne dla starostwa tucholskiego z 1614 r. skierowane było wprost do bartników. Jego autorem był Jan Wielżyński, sekretarz królewski²⁰⁷. Zdaniem G. Labudy co najmniej część zapisów genezę swą czerpała z hipotetycznego ustawodawstwa krzyżackie-

²⁰¹ Zob. J. Łosowski, *Dokumentacja w życiu chłopów...*, s. 179.

²⁰² Zwód Niszczyckiego wydany został w ramach *Biblioteki starożytnej pisarzy polskich* (Warszawa 1844, s. 217–271) przez K.W. Wójcickiego z druku zbioru z 1730 r., który oparty był na nieznanym dziś druku z 1659 r. Notuje go S. Estreicher (*Bibliografia polska*, cz. III, t. 12 (ogólnego zbioru t. 23), Kraków 1910, s. 161).

²⁰³ Krzysztof Niszczycki kasztelan raciański (po 1606 r.), wojewoda bełski (1615–†1617) był starostą ciechanowskim w latach 1580–1589 (w 1589 r. dożywocie dla syna – Piotra Niszczyckiego) oraz 1600–1609, a starostą przasnyskim od 1589 r. (*ius communicativum* z małżonką, Katarzyną Kucińską; w 1589 r. zostało ono wydzielone ze starostwa ciechanowskiego) do 1612 lub 1613 r. W piśmiennictwie przyjęło się powtarzać za wydawcą rok 1559 jako datę powstania zwodu. Już H. Kotarski, autor biogramu K. Niszczyckiego w PSB, zwrócił jednak uwagę, że – mając na uwadze życiorys starosty – spis nie mógł powstać tak wcześnie. Problem ten podniósł później L. Karłowicz (*Kiedy powstało prawo bartnicze Krzysztofa Niszczyckiego*, „Pszczelarstwo” 1986, nr 6, s. 21–22; dostęp także on-line: <http://www.miesiecznik-pszczelarstwo.pl>). Wydaje się słuszne przyjęcie hipotezy, że zbiór powstał pod koniec XVI bądź na początku XVII w. Niepoprawna datacja była zapewne skutkiem błędnego odczytu i być może odnosi się do pierwszego druku zbioru (1659 r.) (por. jednak Niszczycki, s. 244). Niewątpliwie kwestia datowania zwodu Niszczyckiego i wpływów na zwód Skrodzkiego zasługuje na odrębną rozprawę. Zob. H. Kotarski, *Niszczycki Krzysztof h. Prawdzic (ok. 1540–1617)*, PSB, t. 23, s. 135–136; K. Chłapowski, *Starostowie w Wielkopolsce, na Kujawach i Mazowszu...*, s. 63, 85; *idem*, *Starostowie niegrodowi w Koronie...*, s. 292, 351; *Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992, nr 385; S. Estreicher, *Bibliografia polska*, s. 161.

²⁰⁴ A. Wójtowicz, *Obelść, obelnicy i prawo obelne*, s. 20–21.

²⁰⁵ Skrodzki, s. 7; Niszczycki, s. 221.

²⁰⁶ S. Estreicher, *Bibliografia polska*, s. 161.

²⁰⁷ Szerzej o genezie i charakterystyce tych źródeł G. Labuda, *Nieznany pomnik polskiego prawa bartnego*, s. 342–374; K. Górski, *Mało znany pomnik prawa bartnego...*, s. 332–333; M. Kargul, *Bartnictwo na*

go, którego czas powstania badacz określił na XIV/XV w.²⁰⁸ Dzięki niemu²⁰⁹ wiadomo, że na prawie tucholskim wzorowane były prawa obowiązujące w starostwie świeckim²¹⁰, człuchowskim²¹¹ oraz w ziemi łęborsko-bytowskiej²¹². Ordynację otrzymali także bartnicy waleccy w starostwie nowodworskim (1750)²¹³.

Normowanie praw i obowiązków bartników królewskich możliwe było również w ramach wykonywania władztwa dominialnego przez samego monarchę. Zygmunt III Waza 20 grudnia 1630 r. w Tykocinie wydał dwa „przywileje” dla królewskich bartników ze starostw ostrołęckiego i łomżyńskiego (bartnicy nowogrodzcy). Król potwierdził w nim prawa bartnicze (co do poszczególnych aktywności w ramach bartnictwa oraz w kwestii posiadania samorządu), w tym maksymalną wysokość świadczeń na rzecz starosty²¹⁴. Przywileje były konfirmowane później przez Władysława IV (1637), Jana II Kazimierza (1660) i Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1673). Choć potwierdzenie obowiązywania praw nie było formalnym źródłem prawa (o ile nie kreowało nowych norm), to nie można wykluczyć regulowania osobiście przez króla sytuacji poddanych mu bartników²¹⁵. Innym przykładem dokumentu wydanego przez króla w obrębie władztwa dominialnego była ordynacja bartna dla bartników bieckich z 1538 r.²¹⁶ Akt ten, wydany przez Zygmunta I na wniosek poddanych, zawierał przepisy karne (m.in. karę śmierci za kradzież pszczół, zniszczenie barci, drzewa lub znaku bartnego), specyfikację praw bartników (również do dziania barci w dobrach poddanych królewskich) i właścicieli dóbr, a także obowiązek zatwierdzenia starościńskiego alienacji barci. Ordynacja obowiązywała zarówno poddanych królewskich, jak i szlacheckich, jeżeli użytkowali barcie położone w lasach starostwa. Z kolei Józef Półciwiartek wskazał w swojej pracy przywilej Władysława IV z 1635 r. dla bartników leżajskich, który regulował zasady uiszczania daniny miodowej i użytkowania lasu²¹⁷.

Sąd referendarski mógł w swoich dekretach weryfikować (w tym także zmieniać) wysokość i charakter świadczeń ludności poddanej w dobrach królewskich. O ile wyrok

ziemi bytowskiej..., s. 57–71; *idem, Abyście w puszczach naszych...*, s. 98–102, 130–133 (tam też korekta ustaleń G. Labudy co do osoby J. Wielżyńskiego).

²⁰⁸ G. Labuda, *Nieznany pomnik polskiego prawa bartnego...*, s. 346, 349. Tezę tę poparł ostatnio M. Kargul (*Bartnictwo na ziemi bytowskiej...*, s. 59–62). Jednocześnie postawił (niepewnie) hipotezę, że zwód tucholski (1614 r.) mógł stanowić „prostą recepcję” przepisów krzyżackich, do których dodane zostały obowiązujące już wcześniej przepisy dotyczące straży leśnej (*idem, Abyście w puszczach naszych...*, s. 131–132, przyp. 250).

²⁰⁹ G. Labuda, *Nieznany pomnik polskiego prawa bartnego...*, s. 342–352.

²¹⁰ *Ibidem*, s. 364–368.

²¹¹ *Ibidem*, s. 346–349, 355–364 (tekst).

²¹² K. Górski, *Mało znany pomnik prawa bartnego...*, s. 334–345.

²¹³ AGAD, MK 55, f. 192–193. Sygnaturę przywołuję za J. Rafaczem (*Biecka ordynacja bartna z r. 1538*, s. 28).

²¹⁴ A. Markowski, *O barciach i bartnikach*, s. 10–12; R. Żukowski, *Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej...*, s. 81–83. Błędnie klasyfikuje akty te E. Wroczyńska jako mające zastosowanie także dla Podlasia (por. *eadem, Eksploatacja lasów na Podlasiu...*, s. 157).

²¹⁵ W drodze aktów królewskich regulowane były także kwestie bartników niezawodowych (szczególnie daniny miodowej). Zob. *Materyały do dziejów robocizny...*, nr 23 (1529 r.), nr 39 (1540 r.); nr 69 (1556 r.), nr 83 (1569 r.).

²¹⁶ Jej tekst opublikował J. Rafacz. Zob. *idem, Biecka ordynacja bartna z r. 1538*, s. 32–34.

²¹⁷ J. Półciwiartek, *Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego...*, Warszawa–Kraków 1972, s. 144–145.

dotyczył wspólnoty bartników, jego prawotwórczy charakter pozwala zaliczyć go do prawa bartnego *sensu stricto*.

Akty skierowane do bartników obecne były także w kościelnym prawodawstwie dominialnym. Określano je często mianem „przywilejów”. Biskup krakowski Marcin Szyszkowski w 1629 r. ustanowił coroczne zgromadzenie bartników klucza kieleckiego. Ciż bartnicy otrzymali także ordynację w 1629 r., uzupełnioną następnie w 1668 r.²¹⁸ Przywilej otrzymali też inni bartnicy dóbr biskupich – klucza radłowskiego (1660)²¹⁹. W kolejnym stuleciu biskup krakowski Kazimierz Łubieński wydał statut dla bartników kluczy kieleckiego i cisowskiego (1715)²²⁰, a biskup Konstanty Felicjan Szaniawski utworzył oddzielną organizację bartną w kluczu cisowskim²²¹.

Ordynacje bartnicze wydawane były także w dobrach szlacheckich. Otrzymał ją cech bartny w Wierzchowiskach (1782)²²². Również w dobrach giemelskich w Prusach Królewskich obowiązywało prawo bartne wzorowane na wyżej wspomnianym prawie tucholskim²²³. Charakter ordynacji bartnej miały też przepisy obowiązujące w XVII wieku w dobrach kockich Firlejów²²⁴.

Z kolei przykładem ustawy dla bartników niezorganizowanych było prawo bartne klucza jabłonowskiego (dobra biskupa płockiego) z 1639 r., gdzie spisane zostały (najprawdopodobniej obowiązujące już wcześniej) sankcje karne – grożące m.in. za kradzież pszczół, zniszczenie drzewa lub znamienia bartnego – oraz reguły postępowania przy wyrojeniu. Jak przypuszcza Hubert Wajs, w dobrach tych nie funkcjonowała organizacja bartna²²⁵. Posługiwanie się znamionami bartnymi w majątku wskazywało jednak na uregulowanie stosunków własnościowych drzew bartnych, co stanowić mogło znak dążenia do wyższych form zorganizowania *communitatis*.

Wspólnota bartnicza nie ograniczała się wyłącznie do biernego przyjmowania prawodawstwa pańskiego. Zdarzało się, że sama podejmowała inicjatywę, która mogła przyjąć

²¹⁸ S. Barański, *Dzieje bartnictwa w Puszczy Świętokrzyskiej...*, s. 65–66 (tekst dokumentu). Co ciekawe, w tym samym akcie biskup ujął także przepisy karne chroniące barchie, pszczoły i miód, które odnosily się do wszystkich poddanych danych dóbr. Zob. też Archiwum Kapituły Krakowskiej 3, f. 289 (1629); *ibidem*, f. 599 (1668 r.). Cyt. za: J. Rafacz, *Biecka ordynacja bartna z r. 1538*, s. 28.

²¹⁹ Przywilej bpa Andrzeja Trzebieckiego, Akta kanclerskie 30, f. 267–270. Sygnaturę przywołuję za: J. Rafacz, *Biecka ordynacja bartna z r. 1538*, s. 28. Wspominała o przywileju także J. Muszyńska, *Gospodarka dworska w dobrach biskupów krakowskich w połowie XVII wieku*, Kielce 2012, s. 155.

²²⁰ S. Barański, *Dzieje bartnictwa w Puszczy Świętokrzyskiej...*, s. 66–68.

²²¹ *Ibidem*, s. 69.

²²² J. Mazurkiewicz, *Zabytek prawa bartnego w Wierzchowiskach...*, s. 291–302. Autor twierdzi, że właściciele dominialni „streścili prawdopodobnie znane im i miejscowym bartnikom zwyczajne bartne względnie znane z dawnych przekazów przepisy bartnego prawa zwyczajowego” (*ibidem*, s. 292). Nie można oczywiście wykluczyć obecności w akcie norm o genezie zwyczajowej (jak w każdym podobnym pomniku prawodawstwa dominialnego). Mimo to uważam, że można uznać prawo bartne wierzchowskie za przykład stanowionego prawa bartnego, rodzaj ustawy wiejskiej dla wspólnoty bartników (por. niżej).

²²³ G. Labuda, *Nieznany pomnik polskiego prawa bartnego...*, s. 342–352.

²²⁴ A. Bocheński, *Beitrag zur Geschichte der gutherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in Polen auf Grund archivalischer Quellen der Herrschaft Kock*, Krakau 1895, s. 133–134. Ustawa leśna określała m.in. zasady gospodarki bartnej, w tym obowiązek znakowania drzew bartnych, świadczenia bartników oraz postępowanie z obalonym drzewem bartnym. Jak podał Bocheński, pod koniec XVII w. swobody bartników kockich zostały znacznie ograniczone.

²²⁵ H. Wajs, *Bartnicy z Jabłonny...*, s. 70–71. Wspomina o prawie jabłonowskim także J. Łosowski (*Dokumentacja w życiu chłopów...*, s. 179).

postać supliki (o czym była mowa wcześniej) bądź też samodzielnie podjąć uchwałę. W związku z tym można wyróżnić takie źródła, gdzie genetycznie prawodawcą była sama *communitas* bartników. Nie funkcjonowała ona jednak w pełni autonomicznie, jej akty prawodawcze wymagały bowiem co najmniej dorozumianej aprobaty zwierzchnika dominialnego (braku sprzeciwu), podobnie zresztą jak uchwałodawstwo gromad wiejskich²²⁶. Przykładem prawa postanowionego przez wspólnotę i zatwierdzonego następnie przez zwierzchnika (starostę świeckiego) była uchwała bartników drzycimskich z 1734 r., w której bartnicy dobrowolnie podjęli się świadczyć rokrocznie 11 funtów wosku dla miejscowego kościoła²²⁷; w zwodzie Niszczyckiego natomiast można przeczytać, że „jest starodawna ustawa w Aktach Bartnych opisana, przez Bartniki uchwalona, aby Bartnicy niezadziwiali sosniny [...]”²²⁸. Uchwała bartników mogła mieć też charakter kompleksowy, regulujący w całości prawo partykularne. Najbardziej znana była uchwała bartników starostwa łomżyńskiego, którą spisał i przedłożył do aprobaty staroście Stanisław Skrodzki, od którego nazwiska ów zbiór zwany był w literaturze „zwodem Skrodzkiego”²²⁹. Jak twierdził sam autor, „artykuły teraz na nowo na niey [= „jurysdykcji bartnej” – KG] spisane od wszystkich Bartników prawdę kochających vchwalone” przedłożył staroście, prosząc, by uchwała „approbowana confirmowana y ręką WMci Pana podpisana była”²³⁰. Pisemne zatwierdzenie starościńskie było dla bartników niezwykle istotne, już wcześniej bowiem (prawdopodobnie w listopadzie 1581 lub 1582 r.) „starali się o to prosząc, aby Artykuły prawnie spisawszy warownie przez Pana Starostę [Andrzeja Modliszewskiego²³¹ – KG] approbowane były”, czego ten ostatni nie uczynił²³². Nie można jednak z faktu usilnego dążenia bartników do pisemnej confirmacji wyciągać ogólnego wniosku, że bez formalnej aprobaty prawo postanowione przed wspólnotą nie mogło posiadać waloru obowiązywania. Pisemne zatwierdzenie miało przede wszystkim zwiększać skuteczność prawa, by „złość, vpor Swawola wszelka nie szczyła się”²³³.

Zauważyć można, że wszystkie powyższe normy (bądź ich zbiory) nie tylko wchodziły w zakres przyjętej definicji prawa bartnego, ale ponadto skierowane były i obo-

²²⁶ Zob. wyżej, w części poświęconej prawu zwyczajowemu; oraz J. Rafacz, *Ustrój wsi samorządnej...*, s. 220–223.

²²⁷ *Dwa dokumenty dotyczące bartnictwa w starostwach tucholskim i świeckim*, wyd. A. Mańkowski, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1917, t. 4, nr 1, s. 47–48.

²²⁸ Niszczycki, s. 232–233.

²²⁹ Zwód Skrodzkiego opublikował A.A. Kryński w ramach serii SRP, AKH, t. 9, Kraków 1886, s. 1–44.

²³⁰ Skrodzki, s. 8.

²³¹ Andrzej Modliszewski był starostą łomżyńskim w latach 1581–†1604 lub 1605. K. Chłapowski, *Starostowie w Wielkopolsce, na Kujawach i Mazowszu...*, s. 73; *idem*, *Starostowie niegrodowi w Koronie...*, s. 356.

²³² Prawo uchwalono wówczas „na pierwszym Rugu Nowogrodzkim nastania na Starostwo Łomzińskie przeszłego Imci Pana Andrzeja Modliszewskiego”. Rugi bartne nowogrodzkie przypadały na św. Elżbietę (19 XI) (Skrodzki, art. 79, s. 32; *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957, s. 236), zatem po raz pierwszy spisano prawo bartne jesienią 1581 lub 1582 r. (por. Z. Głoger, *Bartne prawo*, s. 118, który datował spis na 1583 r.). Ponieważ A. Modliszewski ostatecznie prawa nie confirmował, bartnicy podjęli nową próbę, prawdopodobnie zakończoną sukcesem w 1616 r., kiedy Adam Kossobudzki zaaprobował „nowo [...] spisane” prawo bartników łomżyńskich (Skrodzki, s. 8).

²³³ Skrodzki, s. 8.

wiązywały w poszczególnych wspólnotach bartniczych. Umożliwia to określenie ich mianem „partykularnego prawa bartnego” (prawem bartnym *sensu stricto*).

Trzeba podkreślić, że byłoby zbyt uproszczeniem kwalifikowanie aktów stanowiących partykularne prawo bartne (*sensu stricto*) do ogólnej kategorii ustaw wiejskich, jak to uczynił Stanisław Płaza²³⁴. Zasadne jest wyodrębnienie, obok ustaw (wilkierzy) wiejskich, bliźniaczego zbioru, zawierającego akty, które można nazwać „ordynacjami bartnymi”. Rozróżnienie to jest w dużej mierze wynikiem przeprowadzonego wyżej odseparowania w ramach prawa dominialnego partykularnego prawa bartnego i prawa wiejskiego.

Cechą wyróżniającą ordynacje bartne była przede wszystkim to, że normy skierowane były bezpośrednio do bartników lub ich wspólnot. Adresatem była więc grupa poddanych z określonych dóbr wyróżniona pod względem zawodowym. Z reguły obejmowały one swoim zakresem kwestie związane z zawodowym bartnictwem: świadczenia bartników na rzecz dworu, funkcjonowanie organizacji bartnych, penalizowanie zachowań naruszających dobra bartników, a także stosunki cywilnoprawne²³⁵. Inicjatywa w wydaniu tego typu dokumentów mogła wyjść zarówno od grupy bartników, jak i od zwierzchnika dominialnego; sama społeczność bartników mogła też uczestniczyć w przygotowywaniu tekstu dokumentu. Akty te stanowiły źródło prawa stanowionego, choć niektóre zapisy mogły odzwierciedlać zwyczaje lub normy prawa zwyczajowego obowiązujące na danym terenie. Szczególnym rodzajem ordynacji bartnej był spis prawa bartnego. Wyróżniał się objętością, zapewne też w znacznym stopniu opierał się na obowiązującym partykularnym prawie zwyczajowym (jak np. zwód Niszczyckiego czy prawo tucholskie). Analogiczny do ordynacji charakter miało prawo stanowione przez samą wspólnotę bartników. Konieczność przynajmniej dorozumianej akceptacji obowiązywania takiego prawa przez zwierzchnika dominialnego powodowała, że – choć genetycznie odmienne – formalnie nie różniło się w znaczący sposób od prawa stanowionego przez samego właściciela. Konfirmacja natomiast (jak w przypadku zwodu Skrodzkiego) pozytywnie wpływała na egzekwowalność prawa.

Ordynacje bartne (w tym także spisy prawa bartnego) były więc bliźniaczym wobec wilkierzy wiejskich zbiorem aktów prawodawstwa dominialnego, skierowanym do odrębnej od gromady wiejskiej grupy zawodowej bartników.

Trzeba podkreślić, że podobnie jak prawo zwyczajowe, także stanowione partykularne prawo bartne nie wymagało aprobaty władzy publicznej. Zarówno ta sfera, jak i całość prawodawstwa dominialnego, pozostawały w całkowitej władzy właściciela ziemskiego.

2.3.3. Podsumowanie

Normy należące do prawa bartnego stanowione były w zasadzie przez wszystkich znanych w Polsce przedrozbiorowej prawodawców: króla, sejm, sejmiki, właścicieli majątków, a także przez same wspólnoty bartników. Tak jak w przypadku prawa zwyczajowego, jedynie normy, których adresatem wprost były konkretne wspólnoty bartnicze, należały

²³⁴ S. Płaza, *Historia prawa w Polsce...*, cz. 1, s. 122, 158–159; *idem*, *Źródła drukowane do dziejów wsi...*, s. 127–133.

²³⁵ Szerzej zob. K. Górski, *Prawo bartne w Polsce w XVI–XVIII wieku...*, s. 121–124.

do prawa partykularnego (prawa bartnego *sensu stricto*). Było to przede wszystkim prawo stanowione dla poddanych bartników przez zwierzchników dominialnych: szlachtę, duchowieństwo, monarchę lub wykonujących w jego imieniu władzę starostów.

Pozostałych norm nie sposób zakwalifikować do prawa bartnego *sensu stricto*. Prawodawstwo dominialne, choć *per se* stanowiło *ius particulare*, obejmowało także normy, które jedynie pośrednio dotyczyły bartników – nie było to partykularne prawo bartne (*sensu stricto*), podobnie jak przywileje monarsze, które kierowane były do właścicieli majątków, a na poddanych bartników oddziaływały pośrednio. Jednocześnie źródła należące do prawa pospolitego (przywileje i statuty monarsze, prawodawstwo sejmowe) nie były zaadresowane do konkretnych wspólnot, miały charakter generalny i w rezultacie znów mogły wpływać na stosunki bartnicze jedynie pośrednio.

3. Wnioski

Normy, które według przytoczonej wyżej definicji można by zakwalifikować jako prawo bartne, obecne były w prawie zwyczajowym i stanowionym. Katalog źródeł zawierających takie regulacje był bardzo szeroki i różnorodny. Obejmował zarówno polskie XIII-wieczne prawo zwyczajowe, jak i XVIII-wieczne wilkierze wiejskie, ogólnopolskie konstytucje sejmowe oraz spisy praw małych wsi i wspólnot bartniczych. Jak usystematyzować tak niejednorodny zbiór?

Odpowiedź na to pytanie sformułował już Karol Buczek. Postawił on tezę, że powszechność bartnictwa w średniowieczu skutkowałą pojawieniem się w prawie powszechnym (zwyczajowym i stanowionym) norm związanych np. z własnością i użytkowaniem barci (a zapewne także i sankcji za szkody bartnicze)²³⁶. Dodać można też, że nie dotyczyło to jedynie prawa pospolitego. Podobne jednostkowe regulacje występowały także np. w źródłach polskiego prawa miejskiego²³⁷, chełmińskiego²³⁸ czy ormiańskiego²³⁹. Było to zapewne skutkiem obecności norm „bartnych” w pierwotnych źródłach tych systemów: prawie niemieckim czy ormiańskim Datastanagirku. Stąd w wielu zbiorach norm (w prawie zwyczajowym czy w statutach monarszych) wystę-

²³⁶ K. Buczek, *Księżęca ludność służebna...*, s. 84. Jako przykład takich norm K. Buczek podał powoływane wyżej normy Najdawniejszego Zwyczajowego Prawa Polskiego oraz statut warszawski ks. Janusza I (1401 r.).

²³⁷ W świetle glosy obecnej w dziele Pawła Szczerbica, z uwagi na „dzikość” pszczoł, nie było możliwe ściganie roju na obcym gruncie ani dochodzenie własności po wyrojeniu. Kradzież zaś roju z ula, barci czy pasieki karana była śmiercią złodziejską, czyli przez powieszenie. P. Szczerbic, *Ius municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*, wyd. G.M. Kowalski, Kraków 2011, s. 259–261 (Art. CXXI wraz z glosą). Zob. także M. Jaskier, *Juris provincialis quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatur, libri tres*, Samosci 1602, s. 271 (lib. II, art. 48); *idem*, *Juris municipalis Maydeburgensis liber vulgo Weichbild nuncupatus*, Samosci 1602, s. 704–705 (art. 121 z glosą).

²³⁸ Z. Rymaszewski, *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV–XV w.*, Łódź 1993, s. 228–229 (II 38, *De furto apium aut mellis nocturno tempore*; II 41, *De furto apium aut mellis*).

²³⁹ Statut ormiański Zygmunta I Starego zawierał przepis (art. 51) o odpowiedzialności za sprzedany rój pszczoł. O. Balzer, *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I. z r. 1519*, „Studia nad historią prawa polskiego”, Lwów 1909, t. 4, z. 2, s. 80.

powwały konieczne jeszcze w ogólnej skali regulacje. Im bardziej rozwinięta gospodarka bartnicza, tym były one bardziej szczegółowe, co pokazał przykład mazowieckiego statutu z 1401 r. Nie wykluczało to oczywiście istnienia partykularnych praw tam, gdzie było to konieczne ze względu na szczególnie intensywną gospodarkę bartną (np. w puszczech), co z reguły było związane z występowaniem pierwszych form organizacji bartniczych. Ograniczenie zasięgu i powszechności bartnictwa znosiło konieczność generalnych regulacji²⁴⁰. Wystarczające były prawa partykularne: czy to opierające się na dawnych zwyczajach, czy to powstające z udziałem zwierzchnika dominialnego bartników. Szersze natomiast niż w polskim prawie ziemskim regulacje aktów gospodarskich w Wielkim Księstwie Litewskim (statutów litewskich oraz innych ustaw gospodarczych) dowodziły jedynie znaczącej roli gospodarczej lasów gospodarskich w Wielkim Księstwie Litewskim²⁴¹.

Normy prawa powszechnego mogły regulować status i stosunki bartników. Nie sposób ich więc odrzucić, badając stosunki bartnicze. Stanowczo jednak trzeba odróżnić od nich prawo bartne *sensu stricto*. To ostatnie było związane z funkcjonowaniem upodmiotowionej wspólnoty bartniczej, stanowiło jej prawo partykularne i warunkowało jej samorządność. Jednocześnie każde takie prawo wchodziło w skład lokalnego prawa dominialnego niezależnie od tego, czy były to dobra królewskie (lub gospodarskie), kościelne, czy szlacheckie.

Zasadniczym problemem powstałym w tym miejscu było rozróżnienie „partykularnego prawa bartnego” od pozostałych wytworów działalności prawotwórczej zwierzchnika dominialnego, który przecież stanowił normy również dla zwykłych poddanych. Zważywszy na obarczoną brakiem precyzji ówczesną technikę legislacyjną, nie zawsze problem ten dawał się rozwiązać. Mimo to za kryterium wyróżniające dominialne „prawo bartne” od reszty wiejskiego ustawodawstwa przyjęto kryterium adresata. Jeżeli akt pański skierowany był *expressis verbis* lub w sposób dorozumiany do wspólnoty podległych mu bartników – prawo takie można zaliczyć do partykularnego prawa bartnego (tj. *sensu stricto*). Szczególnie takimi aktami były te wydane wskutek prośby wspólnoty, a także wskutek prawodawstwa samych „gmin” bartniczych. Takie prawa bartne mogły być oczywiście zawarte w regulacjach o generalnym charakterze, byleby skierowane były wprost do wspólnoty. Jeśli natomiast ustawa odnosiła się do ogółu poddanych, był to „zwykły” wilkierz wiejski, chociażby przedmiotem regulacji były sprawy związane np. z ochroną drzew bartnych.

Usystematyzowanie kwestii podziału tych dwóch grup norm (powszechnych i partykularnych) mogło zostać dokonane w dwojaki sposób: przez odrzucenie norm „powszechnych” i określenie mianem prawa bartnego wyłącznie partykularnych praw bartników lub też przez zakwalifikowanie wszystkich norm do zbioru „prawo bartne”, z jednoczesnym ich podziałem na normy *sensu stricto* (odnoszące się ściśle do wspólnot jako ich *ius particulare*) i normy *sensu largo* (obejmujące także regulacje stosunków bartniczych na poziomie ponadwspólnotowym). Bardziej zasadne wydawało się przyjęcie drugiej opcji, nie wykluczała ona bowiem licznych źródeł prawa relewantnych

²⁴⁰ Już np. w Zbiorze Praw Sądowych Andrzeja Zamoyskiego (1778 r.) brak przepisów „bartnych”.

²⁴¹ Zwrócił uwagę na to zjawisko już A. Żabko-Potopowicz, *Dzieje bartnictwa w Polsce...*, s. 29–30.

dla stosunków bartniczych. Jednocześnie pozwalała wyodrębnić te normy, które ściśle związane były z ich niezależnością i samorządnością.

Podsumowując, do prawa bartnego *sensu stricto* (czyli bartniczego *iuris particularis*) można było zaliczyć prawa obowiązujące w poszczególnych wspólnotach bartniczych, zwyczajowe lub stanowione przez samą „gminę” lub skierowane do niej przez zwierzchnika dominialnego²⁴².

Prawo bartne *sensu largo*, obok norm bartnego prawa partykularnego, w świetle zarysowanej wyżej koncepcji obejmowało natomiast także:

- a) normy prawa pospolitego, czyli ziemskie prawo zwyczajowe oraz stanowione w postaci m.in. przywilejów generalnych, statutów, konstytucji sejmowych;
- b) normy innych praw partykularnych: niektórych źródeł polskiego prawa miejskiego, chełmińskiego, ormiańskiego, przywilejów immunitetowych, prawodawstwa sejmikowego oraz prawodawstwa dominialnego nieskierowanego do konkretnej wspólnoty bartniczej.

4. Zakończenie

Podsumowując, zgodnie z przedstawioną na początku definicją, prawo bartne było zbiorem norm prawnych (zwyczajowych i stanowionych), które regulowały stosunki między bartnikami, a także między bartnikami a władzą patrymonialną, lub chroniły prawa bartników (aspekt podmiotowy). Prawo bartne zasadniczo normowało kwestie związane z hodowlą pszczół (aspekt przedmiotowy). Wszystkie takie normy prawne stanowiły prawo bartne *sensu largo* – każda z nich w określonej przestrzeni regulowała stosunki bartnicze. Pojawienie się pierwszych norm związane było z koniecznością uregulowania istotnych kwestii związanych z bartnictwem, które w średniowieczu było zajęciem dość

²⁴² Karol Buczek twierdził, że w badanym przez siebie okresie takie same prawa posiadały także inne kategorie książęcej ludności służebnej (*idem, Książęca ludność służebna...*, s. 84). O tej ostatniej zob. także K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego...*, s. 152–165; oraz *idem, Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, s. 99 i n. Modzelewski zaliczał do służebnych także bartników (bartodziejów) i stwierdzał (w istocie podobnie jak Buczek), że „różnicowanie chłopskich praw grupowych zrodziło się ze zróżnicowania funkcji” (*ibidem*, s. 106). Obaj mediewiści zgodnie twierdzili, że „prawa grupowe” nie zmieniały statusu poszczególnych grup ludności służebnej; w badanym okresie „sprowadzały się w zasadzie do rodzaju powinności [...]. *Ius* i *officium* były ze sobą stowarzyszone, jedno wynikało z drugiego” (K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego...*, s. 161; zob. także K. Buczek, *Książęca ludność służebna...*, s. 93). Można tylko wysnuć przypuszczenie, że znane z późnego średniowiecza (XV w.) załóżki mazowieckich organizacji bartnych mogły być, w pewnym sensie, kontynuacją znanych z wcześniejszego okres grup ludności służebnej książąt mazowieckich. Być może, pierwotnie „służebni”, z czasem stworzyli bartnicy zorganizowane bractwa podlegające później starostom monarszym. Już K. Buczek zauważył, że „[mazowieccy – KG] bartnicy tworzyli jeszcze w XVI i następnych stuleciach coś w rodzaju książęcej ludności służebnej, której prawo wzorowało się siłą rzeczy na dawniejszym” (*ibidem*, s. 85). By poprzec przypuszczenia Buczka, można jeszcze wskazać, że analogiczne do bartniczych samorządne sądy „zawodowe” (a być może także i własne prawo zwyczajowe) w niektórych regionach w epoce nowożytnej posiadali także owczarze. B. Baranowski, *Wyrok sądu owczarskiego z zachodniej Wielkopolski...*, s. 538–545; Z. Kolankowski, *Sąd owczarski na Mazowszu płockim w końcu XVIII wieku*, „Lud” 1954, cz. 1, s. 546–551; A.H. Kaletka, *Zapiski do dziejów sądownictwa owczarskiego*, „Lud” 1954, cz. 1, s. 552–554.

powszechnie wykonywanym. Stąd w dawnym polskim prawie zwyczajowym, a także w pierwszych statutach, odnaleźć można przepisy prawa bartnego. Funkcjonowały one również poza prawem pospolitym (np. w prawie chełmińskim, ormiańskim czy miejskim), a także jako *ius particulare*, szczególnie gdy lokalne bartnictwo było silnie rozwinięte. Wraz z nadejściem wieków nowożytnych i postępującą utratą znaczenia gospodarczego bartnictwa, regulacje przestały być niezbędne. Utrzymywały się tam, gdzie gospodarka bartna wciąż działała prężnie – w lasach Wielkiego Księstwa Litewskiego, na północnym Mazowszu i w Prusach Królewskich. Stąd w statutach litewskich odnaleźć można szereg przepisów bartnych, a Mazowsze i Prusy obfitowały w stanowione przez zwierzchników dominialnych (przede wszystkim starostów) ordynacje i spisy prawa.

Część norm prawa bartnego związana była z konkretnymi majątkami, a nawet poszczególnymi wspólnotami bartników. Normy te zazwyczaj stanowiły podstawę samorządu zorganizowanych w „gminę” bartników, były ich *iure particolari*. Na potrzeby opracowania określone zostały jako tzw. prawo bartne *sensu stricto*. Wchodziło ono w skład prawa dominialnego, podobnie jak prawo wiejskie. Jego obowiązywanie zależne było od zgody właściciela majątku, nie musiała ona jednak być wyrażona w sposób sformalizowany. Od innych norm obowiązujących w danych dobrach wyróżniał je adresat. Skierowane było bowiem do wspólnoty bartników, a więc grupy poddanych wyróżnionej pod względem wykonywanej profesji, z reguły wyposażonej w podmiotowość prawną. Przedmiotem regulacji były z reguły kwestie związane z leśną hodowlą pszczoł.

Wydaje się, że wprowadzone na potrzeby niniejszej pracy pojęcia prawa bartnego *sensu largo* oraz należącego do prawa dominialnego bartnego prawa partykularnego (*sensu stricto*) pomogą przyszłym badaczom na bardziej efektywną i przejrzystą analizę prawa bartnego nie tylko w zakresie jego instytucji, lecz także miejsca w systemie źródeł prawa przedrozbiorowej Rzeczypospolitej.

Na marginesie rozważań można jeszcze zauważyć, że zarówno gromady wiejskie, jak i wspólnoty bartników stanowiły podobne formy organizacji wspólnot (*communitates*) o charakterze osobowym²⁴³. Można je zatem określić mianem korporacji. Funkcjonowały one na zasadniczo stałym terenie, ale ich struktura terytorialna mogła być modyfikowana (przez zwierzchnika dominialnego). Istotę wspólnot stanowił jednak czynnik osobowy: ich członkowie. Stopień „upodmiotowienia” tych wspólnot zależny był od zdolności członków do samoorganizacji. Szczególnie można to zauważyć właśnie w społecznościach bartniczych, które wyróżniały się sporą samodzielnością, a nawet autonomią, wobec władzy zwierzchniej. Jak wyżej wspomniano, wynikało to m.in. ze specyfiki wykonywanego zawodu. Zarówno gromada, jak i organizacja bartnicza stanowiły podmiot, który mógł zainicjować spisanie swoich zwyczajów lub nawet ustanowić nowe prawo. Obie wspólnoty podlegały jednak zwierzchnictwu dominialnemu, czego skutkiem było poddanie ich właścicielowi dóbr (w dobrach królewskich także monarsze, w zastępstwie którego działał dzierżący dobra starosta). Władza zwierzchnia dysponowała prawem weryfikacji prawa zwyczajowego oraz stanowienia prawa, jednakże jej

²⁴³ Zwrócił na to uwagę m.in. A. Braun (*Z dziejów bartnictwa w Polsce...*, s. 1). Kazimierz Tymieniecki zauważał natomiast analogie między bractwami (*fraternitates*) bartników a miastami (jako korporacjami) (*idem, Sądownictwo w sprawach kmięcych...*, s. 79, 82–84). Odmienne podejście do tej kwestii Zbigniew Ćwiek, który odmawiał bartnikom nawet przymiotu „zagadnienia społecznego” (*idem, Z dziejów wsi koronnej...*, s. 128).

zdolność do rzeczywistej egzekucji tych uprawnień zależna była od siły gromady czy wspólnoty bartników.

W przedrozbiorowej Rzeczypospolitej można odnaleźć wiele przykładów korporacji plebejskich, a więc wspólnot osób nienależących do stanu szlacheckiego, często uzależnionych od właścicieli dóbr (szlachty, duchowieństwa, monarchy). Korporacje takie dysponowały różnym stopniem samodzielności i autonomii, który zależny był od ich właściciela, ale też od charakteru korporacji (gromada wiejska, wspólnota bartnicza, miasto). Zbadanie tego zjawiska (oraz ewentualnych analogii do wspólnot szlacheckich) wydaje się interesującym polem badawczym, także (a może przede wszystkim) dla historyków państwa i prawa.

mgr Kacper Górski

doktorant w Katedrze Historii Prawa Polskiego, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

doctorandus in Chair of Polish Legal History, Faculty of Law and Administration, Jagiellonian University in Krakow

e-mail: kacper.j.gorski@gmail.com

Bibliografia

Źródła

Archiwum Komisji Prawniczej, t. 2, Kraków 1921.

Archiwum Komisji Prawniczej, t. 3, Kraków 1895.

Borkiewicz-Celińska A., *Kamieńczykowska księga sądów bartnych 1501–1517 (fragmenty)*, KHKM 1974, r. 22, z. 2, s. 255–282.

Chleboradski A. (wł. Wiktor Czajewski), *Na kurpiowskim szlaku. Powieść historyczna z XVII w.*, t. 2, Warszawa 1900, s. 114–115 (= „Gazeta Polska”, t. 13, ogólnego zbioru t. 78).

Correctura statutorum consuetudinum Regni Poloniae, SPPP 3, wyd. M. Bobrzyński, Kraków 1874.

Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie, oprac. J. Gintel, t. 1: *Wiek X–XVII*, Kraków 1971.

Dwa dokumenty dotyczące bartnictwa w starostwach tucholskiem i świeckiem, wyd. A. Mańkowski, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1917, t. 4, nr 1, s. 47–48.

Dyaryusze sejmów koronnych 1548, 1553, 1570 r., wyd. J. Szujski, SRP 1, Cracoviae 1872.

Elementa ad fontium editiones, vol. XXXIX, ed. C. Lanckorońska, Romae 1976.

Gratiani A.M., *Pamiętnik Commendoniego [w:] Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, oprac. J. Gintel, t. 1: *Wiek X–XVII*, Kraków 1971.

Hedemann O., *Ustawa leśna 1567 r.*, „Echa Leśne” 1936, nr 4, s. 3–4.

Iura Masoviae Terrestria, t. 1–3, oprac. J. Sawicki, Warszawa 1972–1974.

Polskie statuty ziemskie w redakcji najstarszych druków (Syntagmata), oprac. L. Łysiak, S. Roman, Wrocław–Kraków 1958.

Górski K., *Malo znany pomnik prawa bartnego pomorskiego*, „Rocznik Gdański” 1933/1934, t. 7/8, s. 332–347.

- Jaroszewicz J., *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, Wilno 1844.
- Jaskier M., *Juris municipalis Maydeburgensis liber vulgo Weichbild nuncupatus*, Samosci 1602.
- Jaskier M., *Juris provincialis quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatur, libri tres*, Samosci 1602.
- Kobierzycki S., *Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego*, wyd. J. Byliński, W. Kaczorowski, tłum. M. Krajewski, Wrocław 2005.
- Labuda G., *Nieznany pomnik polskiego prawa bartnego na Pomorzu*, „Rocznik Gdański” 1955, t. 14, s. 342–374.
- Materyały do dziejów robocizny w Polsce w XVI wieku*, wyd. S. Kutrzeba, AKP, t. 9, Kraków 1913.
- Najdawniejszy układ systematyczny prawa polskiego z końca XV w.*, wyd. B. Ulanowski, AKP, t. 5, Kraków 1897.
- Najstarszy Zwód Prawa Polskiego*, wyd. i oprac. J. Matuszewski, J. Matuszewski, Łódź 1995.
- Ordynacje i ustawy wiejskie z archiwów metropolitalnego i kapitulnego w Krakowie. 1451–1689*, oprac. S. Kuraś, Kraków 1960.
- Ординація Королевських Пушчъ въ лѣнничествахъ бываго Великаго Княжества Литовскаго [*Ordinacja Korolewskich Puszczy w lesniczestwach bywszego Wielikago Knjazestwa Litowskago*], Я.Ф. Головацкий [wyd. J.F. Golowackij], Вилна [Wilna] 1871.
- Первый Литовский Статут (1529 г.) [*Pervij litovskij statut (1529 g.)*], С. Лазутка, И. Валиконите, З. Гудавичюс [wyd. S. Lazutka, I. Valikonitė, E. Gudavičius], Вильнюс [Vilnius] 2004.
- Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senjja baltarusių, lotynų ir senjja lenkų kalbomis*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonitė, E. Gudavičius, vol. II, cz. 1, Vilnius 1991.
- Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w.*, wyd. S. Kutrzeba, A. Mańkowski, AKP, t. 11, Kraków 1938.
- Prawo bartne bartnikom należące*, wyd. K.W. Wójcicki, „Biblioteka starożytna pisarzy polskich”, t. 4, Warszawa 1844.
- Rafacz J., *Biecka ordynacja bartna z r. 1538*, „Themis Polska” 1933, seria III, t. 8, s. 27–34.
- Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego*, wyd. i oprac. S. Roman, A. Vetulani, Wrocław–Kraków 1959.
- Rymaszewski Z., *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV–XV w.*, Łódź 1993.
- Stanisława Skrodzkiego porządek prawa bartnego*, oprac. A.A. Kryński, SRP 9, AKH, t. 3.
- Statut litewski drugiej redakcji (1566)*, AKP, t. 7, Kraków 1900.
- Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, Wilno 1744, <http://mbc.malopolska.pl/dlibra/docmetadata?id=3633&from=publication> (dostęp: 23.05.2016).
- Statuty Kazimierza Wielkiego*, oprac. O. Balzer, wyd. Z. Kaczmarczyk, M. Sczaniecki, S. Weymann, Poznań 1947.
- Statuty Kazimierza Wielkiego*, cz. 2, *Statuty Wielkopolskie*, oprac. i wyd. L. Łysiak, Warszawa–Poznań 1982.
- Szczerbic P., *Ius municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*, wyd. G.M. Kowalski, Kraków 2011.
- Volumina Constitutionum*, t. I, vol. 2: 1527–1549, oprac. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka, Warszawa 2000.
- Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 1: 1550–1585, oprac. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 2005.
- Volumina Legum*, t. I, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859.
- Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, wyd. A.T. Działyński, Poznań 1841.

Opracowania

- Augustyniak U., *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001.
- Balzer O., *Narzaz w systemie danin książęcych pierwotnej Polski*, „Studia nad historią prawa polskiego”, t. 11, Lwów 1928.
- Balzer O., *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I. z r. 1519*, „Studia nad historią prawa polskiego”, t. 4, z. 2, Lwów 1909.
- Baranowski B., *Wyrok sądu owczarskiego z zachodniej Wielkopolski z końca XVIII w.*, „Lud” 1954, cz. 1, s. 538–545.
- Baranowski I., *Recenzja pracy A. Brauna Z dziejów bartnictwa w Polsce. W sprawie art. 3-go ustaw bartnych mazowieckich z r. 1401*, *Warszawa 1911*, KH 1911, s. 561–563.
- Barański S., *Dzieje bartnictwa w Puszczy Świętokrzyskiej w zarysie*, Kielce 1979.
- Bardach J., *Historia państwa i prawa Polski*, t. I: *Do połowy XV wieku*, wyd. 4, Warszawa 1973.
- Białobrzęski M., *Przepisy prawnokarne w dwóch zapomnianych zwodach prawa bartnego z 1559 i 1616 r. [w:] Culpa et poena. Z dziejów prawa karnego*, red. M. Mięka, Kraków 2009, s. 137–147.
- Białuński G., *O bartnictwie w Prusach Krzyżackich i Książęcych na obszarze Wielkiej Puszczy w XIV–XVI w. [w:] Las w kulturze polskiej*, t. 5, red. W. Łysiak, Poznań 2007, s. 391–403.
- Bocheński A., *Beitrag zur Geschichte der gutherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in Polen auf Grund archivalischer Quellen der Herrschaft Kock*, Krakau 1895.
- Borkowska-Bagieńska E., *Cechowe prawo gospodarcze w miastach Wielkopolski w XVII wieku*, Poznań 1977.
- Bossy W., *Zwyczaj i prawo zwyczajowe jako „źródła prawa”*, *Acta Universitatis Wratislaviensis, Prawo*, 150, Wrocław 1988, s. 3–20.
- Braun A., *Z dziejów bartnictwa w Polsce. W sprawie art. 3-go ustaw bartnych mazowieckich z r. 1401*, Warszawa 1911.
- Broda J., *Gospodarka leśna w dobrach żywieckich do końca XVIII w.*, Warszawa 1956.
- Brückner A., *Barć, bartnik, prawo bartne [w:] Encyklopedia staropolska*, oprac. A. Brückner, t. 1: A–M, Warszawa 1937, s. 73–75.
- Buczek K., *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław–Kraków 1958.
- Buczek K., *O narzazie [w:] idem, Studia z dziejów ustroju społeczno-gospodarczego Polski piastowskiej*, t. 2, przyg. W. Bukowski, Kraków 2006, s. 171–211.
- Chętnik A., *Puszcza kurpiowska*, Ostrołęka 2004 (reprint wydania z 1913 r.).
- Chłapowski K., *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795 (Materiały źródłowe)*, Warszawa 2017.
- Chłapowski K., *Starostowie w Wielkopolsce, na Kujawach i Mazowszu 1565–1696 (materiały źródłowe)*, Warszawa 2007.
- Choińska-Mika J., *Mazowiecki parlamentaryzm XVI–XVIII wieku [w:] Dzieje Mazowsza. Lata 1527–1794*, t. 2, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015.
- Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957.
- Ćwiek Z., *Z dziejów wsi koronnej XVII wieku*, Warszawa 1966.
- Dąbkowski P., *Bartnictwo w dawnej Polsce. Szkice gospodarczo-prawne*, Lwów 1923.
- Dąbkowski P., *Prawo prywatne polskie*, t. 1–2, Lwów 1910–1911.
- Dembińska M., *Kilka uwag o roli bartnictwa w gospodarce wiejskiej polskiego średniowiecza*, KHKM 1958, R. 6, s. 343–358.

- Dobrowolska M., *Osadnictwo puszczy sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, Kraków 1931.
- Dunin K., *Dawne mazowieckie prawo*, Warszawa 1880.
- Estreicher S., *Bibliografia polska*, cz. III, t. 12 (ogólnego zbioru t. 23), Kraków 1910.
- Ferenc-Szydelko E., *Bartnicze prawo karne*, „Pszczelarstwo” 1984, nr 3, s. 18–20.
- Ferenc-Szydelko E., *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa w dobrach monarszych w Polsce*, Poznań 1995.
- Ferenc-Szydelko E., *Podział terytorialny obszarów bartnych domeny w dawnej Polsce*, ZN USz, Roczniki Prawnicze 1994, nr 5.
- Ferenc-Szydelko E., *Regale bartne i wolność bartna w dawnej Polsce*, ZN USz, Roczniki Prawnicze 1993, nr 4.
- Gawlas S., *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, wyd. 2, Warszawa 2000.
- Gąsiorowski A., *Początki sądów grodzkich w średniowiecznej Polsce*, CPH 1974, z. 2, s. 57–79.
- Gąsiorowski A., *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku: z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań 1965.
- Gloger Z., *Bartne prawo* [w:] idem, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 1, Warszawa 1958, s. 117–120.
- Godek S., „Nierównie skrupulatniejsze i szczegółów sięgające są prawa litewskie względem polowania. Duch jednakże tego prawodawstwa różny był w różnych czasach”, czyli o niebezpieczeństwach łowów w cudzej puszczy, *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Z Dziejów Prawa* 2014.
- Górski K., *Prawo bartne w Polsce w XVI–XVIII wieku jako prawo zawodowe*, „Studenckie Zeszyty Historyczne” 2016, z. 22, s. 107–129.
- Grajewski H., *Prawo zwyczajowe w Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae omnia Jakuba Przyłuskiego*, ZN UŁ 1967, t. 52, s. 113–153.
- Gryguć A., *Użytkowanie puszczy królewskich w Wielkim Księstwie Litewskim i na Podlasiu w XVI wieku przez ludność wiejską w świetle „Ustawy na wołoki” oraz „Ustawy leśnej” z 1567 roku* [w:] *Społeczeństwo i polityka do XVII wieku. Księga pamiątkowa ku czci Profesora doktora Wacława Odyńca w 70-lecie urodzin*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 1994, s. 119–122.
- Handelsman M., *Prawo karne w Statutach Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1909.
- Hedemann O., *Dawne puszcze i wody*, Wilno 1934.
- Hedemann O., *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa 1939.
- Heymanowski K., *Gospodarka leśna na Mazowszu w okresie feudalizmu (dobra królewskie)*, Kraków 1970 (= „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Rolniczej w Krakowie”, nr 63, z. 19).
- Heymanowski K., *Lasy i leśnictwo w Polsce przedrozbiorowej w świetle współczesnego piśmiennictwa, kartografii i prawodawstwa*, „Studia i materiały z dziejów nauki polskiej” seria B. Historia nauk biologicznych i medycznych, z. 30, 1980, s. 3–46.
- Heymanowski K., *Podstawy organizacyjno-prawne bartnictwa na Mazowszu*, „Sylwan” 1969, nr 11, s. 9–30.
- Heymanowski K., *Z badań nad gospodarką bartną na Mazowszu (XV–XVIII w.)*, „Sylwan” 1970, nr 4, s. 29–53.
- Hube R., *Prawo polskie w czternastym wieku. Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1881.
- Hube R., *Prawo polskie w wieku trzynastym*, Warszawa 1874.
- Izdebski H., *Elementy teorii i filozofii prawa*, Warszawa 2011.
- Jakóbczyk W., *Uwarstwienie ludności wiejskiej w królewskich zachodnich województw Korony w drugiej połowie XVI w.*, RDSG 1936, t. 5, s. 45–68.
- Jabłonowski A., *Podlasie. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, Źródła dziejowe, t. 17, cz. 3, Warszawa 1910.

Jurkiewicz J., *Powinności włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Poznań 1991.

Kaczmarczyk Z., *Demokracja szlachecka* [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. 2: *Od połowy XV wieku do r. 1795*, wyd. 4, Warszawa 1971.

Kaletka A.H., *Zapiski do dziejów sądownictwa owczarskiego*, „Lud” 1954, cz. 1, s. 552–554.

Karabowicz A., *Custom and Statute: A Brief History of Their Coexistence in Poland*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, t. 7, z. 1, s. 111–131.

Karbownik H., *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980.

Kargul M., *Bartnictwo na ziemi bytowskiej w okresie nowożytnym*, „In Gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką” 2011, t. 5, s. 57–72.

Kargul M., *„Abyście w puszczech naszych szkód żadnych nie czynili...” Gospodarka leśna w województwie pomorskim w latach 1565–1772*, Gdańsk 2012.

Karłowicz L., *Kiedy powstało prawo bartnicze Krzysztofa Niszczyckiego*, „Pszczelarstwo” 1986, nr 6, s. 21–22.

Kibort J., *Żmudzkie prawo bartnicze*, „Wisła” 1893, t. 7, s. 297–298.

Kmoch M.W., *Księga sądu bartnego zachodniej Kurpiowszczyzny z lat 1710–1760. Możliwości badawcze*, „Teka Historyka” 2016, z. 52.

Kolankowski Z., *Sąd owczarski na Mazowszu płockim w końcu XVIII wieku*, „Lud” 1954, cz. 1, s. 546–551.

Kotarski H., *Niszczycki Krzysztof h. Prawdzic (ok. 1540–1617)*, PSB, t. 23, s. 135–136.

Kowalski G.M., *Zwyczaj i prawo zwyczajowe w doktrynie prawa i praktyce sądów miejskich karnych w Polsce (XVI–XVIII w.)*, Kraków 2013.

Krzywicki L., *Kurpie*, Ostrołęka 2007 (reedycja prac L. Krzywickiego publikowanych w „Bibliotece Warszawskiej” w 1892 r.).

Kuczyńska U., *Bartnictwo Kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, Łomża 2004.

Kutrzeba S., *Historja źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 1–2, Lwów 1925–1926.

Kutrzeba S., *Wstęp do nauki o prawie i państwie*, Kraków 1946.

Kutrzebianka A., *Vesnica – danina miodowa*, RDSG 1938, t. 7, s. 73–105.

Kwapiszewski J., *Z dziejów bartnictwa na Mazowszu w w. XV* [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu dwudziestopięcioletniej działalności naukowej Prof. Marcelego Handelsmana*, Warszawa 1929, s. 167–177.

Leleweł J., *Pszczoly i bartnictwo w Polsce* [w:] *idem, Polska, dzieje i rzeczy Jej*, t. 4, Poznań 1856.

Łaszewski R., *Wiejskie prawo karne w Polsce XVII i XVIII wieku*, Toruń 1988.

Łosowski J., *Dokumentacja w życiu chłopów w okresie staropolskim. Studium z dziejów kultury*, Lublin 2013.

Łowmiański H., *Wchody miast litewskich* [w:] *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005, s. 19–147.

Łysiak L., *Prawo i zwyczaj w praktyce małopolskich sądów wiejskich XV–XVIII wieku*, CPH 1982, z. 2, s. 1–15.

Malinowska I., *Mikołaj Zalasowski. Polski prawnik XVII stulecia na tle ówczesnej nauki prawa*, Kraków 1960.

Markowski A., *O barciach i bartnikach w Zagajnicy Ostrołęckiej*, Ostrołęka 1982.

Matuszewski J., *Immunitet ekonomiczny w dobrach kościoła w Polsce do roku 1381*, Poznań 1936.

Mazurkiewicz J., *Zabytek prawa bartnego w Wierchowiskach z ostatnich lat Rzeczypospolitej szlacheckiej*, CPH 1958, z. 2, s. 291–302.

Mikuła M., *Prawodawstwo króla i sejmu dla małopolskich miast królewskich (1386–1572)*, Kra-

- ków 2014.
- Mikuła M., *Typologia aktów prawnych dla miast w dobie jagiellońskiej – przydatność funkcjonalnego podziału aktów prawnych do badań nad kierunkami polityki królewskiej*, SDPPP 2013, t. 16, s. 41–57.
- Modzelewski K., *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987.
- Modzelewski K., *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego (X–XIII wiek)*, wyd. 2, Poznań 2000.
- Muszyńska J., *Gospodarka dworska w dobrach biskupów krakowskich w połowie XVII wieku*, Kielce 2012.
- Ochmański J., *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986.
- Olszewski W., Ewa Ferenc-Szydelko, „Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa w dobrach monarchicznych w Polsce” (*The Organisation and Functioning of Beekeeping in Royal Estates in Poland*), *Poznańskie Towarzystwo Nauk, Wydział Historii Nauk Społecznych, Prace Komisji Historycznej*, vol. 49, Wydawnictwo PTPN, Poznań 1995, 151 pp., 26 ill.), „*Quaestiones Medii Aevi Novae*” 1997, vol. 2.
- Piaścik F., *Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej*, Warszawa 1939.
- Pielas J., *Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku*, Kielce 2013.
- Pielas J., Nowak M., *Las jako dziedzictwo szlacheckie od XVI do połowy XIX w.* [w:] *Las w kulturze polskiej*, t. 5, red. W. Łysiak, Poznań 2007, s. 71–81.
- Pieradzka K., *Uwagi o bartnictwie na Łużycach*, „*Pamiętnik Słowiański*” 1949, t. 1, s. 83–100.
- Pietkiewicz K., *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1995.
- Plaża S., *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 1, wyd. 2, Kraków 2002.
- Plaża S., *Źródła drukowane do dziejów wsi w dawnej Polsce. Studium bibliograficzno-źródłowe*, Warszawa–Kraków 1974.
- Podgórska M., *Postępowanie w sprawie granic między dobrami królewskimi a dobrami szlacheckimi w świetle prawa stanowionego do 1523 roku*, SDPPP 2007, t. 10, s. 33–41.
- Potkański K., *Bartnictwo i organizacja bartnicza (Kurpiowie)*, „*Sprawozdania z posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie*”, Rok 1895, II: Wydział Historyczno-Filozoficzny, Kraków 1896, s. 9–11.
- Potkański K., *Studja osadnicze* [w:] *idem, Pisma pośmiertne*, oprac. F. Bujak, Poznań 2004, s. 75–262.
- Półciwiarzek J., *Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego w XVI–XVIII wieku*, Warszawa–Kraków 1972.
- Rafacz J., *Regale bartne na Mazowszu w późniejszym średniowieczu*, „*Studja nad historią prawa polskiego*” t. 18, z. 1, Lwów 1938.
- Rafacz J., *Ustrój wsi samorządnej małopolskiej w XVIII w.*, Lublin 1922.
- Rawicz-Gawroński F., *Prawo bartne XVI wieku*, Lwów 1895.
- Roman S., *Geneza statutów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1961.
- Rundstein J., *Cztery księgi bartne nowogrodzkie z XVII-go i XVIII-go wieku*, „*Pszczelnictwo Polskie*” 1927, nr 9, 10, 11, 12, s. 263–269, 293–299, 324–331, 356–361; 1928, nr 1, s. 4–7.
- Rundstein J., *Koszty sądowe i kary w prawie bartnem na Mazowszu w XVI i XVII wieku*, „*Bartnik Postępowy*” 1928, nr 12, s. 395–396.
- Rundstein J., *Ogólny przebieg procesu bartnego według kodyfikacji Niszczyckiego (1559) i Skrodzkiego (1616)*, „*Bartnik Postępowy*” 1928, nr 10, s. 330–331.
- Rundstein J., *Postępek sądowy w sądach bartnych*, „*Pszczelnictwo Polskie*” 1928, nr 9, s. 265–266.
- Rundstein J., *Pozew w kodyfikacjach prawa bartnego XVI i XVII wieku na Mazowszu*, „*Bartnik Postępowy*” 1928, nr 9, s. 292–293.
- Rundstein J., *Strony w procesie bartnym*, „*Pszczelnictwo Polskie*” 1927, nr 7, s. 208–209.

- Rundstein J., *Z dziejów bartnictwa XVI wieku*, „Pszczelnictwo Polskie” 1927, nr 8, s. 236–238.
- Rundstein J., *Źródła prawa bartnego*, „Pszczelnictwo Polskie” 1928, nr 8, s. 233–236.
- Russocki S., Pacuski K., *Ustrój polityczny i prawo* [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006.
- Rutkowski J., *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI w.*, Kraków 1918.
- Rzonca S., Uruszczak W., *Najdawniejszy zbiór systematyczny prawa polskiego z końca XV w.*, CPH 1969, z. 1, s. 159–173.
- Salmonowicz S., Grodziski S., *Uwagi o królewskim ustawodawstwie. I: W Polsce XVI wieku; II: W epoce elekcyjnej* [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane Prof. Stanisławowi Płazie w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999, s. 149–160.
- Senkowski J., *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965.
- Sidorowska A.B., *Klucz szczebrzeski Ordynacji Zamojskiej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2009.
- Siudowska-Myżykowska T., *Materiały do bartnictwa w północno-wschodniej Europie ze szczególnym uwzględnieniem obszaru Polski*, Wrocław 1960.
- Smolka S., *Mieszko Stary i jego wiek*, wyd. 2, oprac. J. Dobosz, Poznań 2011.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. nac. M.R. Mayenowa, t. 12: *L–Ł*, red. tomu H. Górski, L. Woronczakowa, Wrocław 1979.
- Sucheni-Grabowska A., *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny. Cz. 1: Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974.
- Sucheni-Grabowska A., *Zygmunt August. Król polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Kraków 2010.
- Ślaski K., *Osadnictwo w puszcach województwa pomorskiego w XV–XVIII wieku*, KHKM 1963, R. 11, z. 2, s. 235–247.
- Śliwiński J., *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkokiążęce puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010.
- Śliwiński J., *Tło nasilenia sporów o majątności na Litwie* [w:] A. Kołodziejczyk, K. Łożyński, J. Śliwiński, *Zarys konfliktów o dobra na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie za Zygmunta I Starego. Wybór źródeł z „Metryki Litewskiej” z I połowy XVI wieku*, Olsztyn 2001, s. 13–20.
- Taradejna M., *„Ustawa leśniczem” króla Zygmunta Augusta, uchwalona w 1568 roku w Knyszynie* [w:] *Las w kulturze polskiej*, t. 1, red. W. Łysiak, Poznań 2000, s. 61–64.
- Tarnawski A., *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w kor. (1572–1605)*, Lwów 1935.
- Tymieniecki K., A. Żabko-Potopowicz, *„Dzieje bartnictwa w Polsce w świetle dotychczasowych badań”*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XV, Poznań 1955, s. 7–56 (recenzja), „Roczniki Historyczne”, 1953–1954 (wyd. 1956), s. 342–345.
- Tymieniecki K., *Sądownictwo w sprawach kmiecych a ustalanie się stanów na Mazowszu pod koniec wieków średnich*, Poznań 1922.
- Uruszczak W., *Historia państwa i prawa polskiego*, t. 1: (966–1795), wyd. 3, Warszawa 2015.
- Uruszczak W., *Konstytucja Nihil Novi z 1505 r. i jej znaczenie* [w:] *W pięćsetlecie Konstytucji Nihil Novi. Z dziejów stanowienia prawa w Polsce*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 2006, s. 11–26.
- Uruszczak W., *Korektura praw z 1532 roku. Studium historycznoprawne*, t. 1–2, Warszawa 1990–1991.
- Uruszczak W., *Nowelizacje statutów Kazimierza Wielkiego w statucie warckim z 1423 roku. Z badań nad ustawodawstwem w dawnej Polsce*, SDPPP 2006, t. 9, cz. 1, s. 93–108.
- Uruszczak W., *Próba kodyfikacji prawa polskiego w pierwszej połowie XVI wieku. Korektura praw z 1532 r.*, Warszawa 1979.
- Uruszczak W., *Rękopisy Statutu krakowsko-warckiego z 1421/1423 roku* [w:] *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. Głuszak, D. Wiśniewska-

- Józwiak, Łódź 2016, s. 99–114.
- Uruszczak W., *Sejm walny koronny w latach 1506–1540*, Warszawa 1980.
- Uruszczak W., *Sejm walny wszystkich państw naszych. Sejm w Radomiu z 1505 roku i konstytucja Nihil Novi*, CPH 2005, z. 1, s. 11–25.
- Uruszczak W., *Species privilegii sunt due, unum generale, aliud speciale. Przywileje w dawnej Polsce*, SDPPP 2008, t. 11, s. 19–38.
- Uruszczak W., *Statuty Kazimierza Wielkiego jako źródło prawa polskiego*, SDPPP 1999, t. 3, s. 97–115.
- Uruszczak W., *Z badań nad systematyką średniowiecznych pomników prawa polskiego*, ZN UJ 1982, Prace Prawnicze, z. 97, s. 9–36.
- Uruszczak W., *Zwyczaj a ustawa w staropolskiej myśli prawniczej* [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane Profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestolecie Jego pracy twórczej*, red. J. Ciągwa, T. Opas, Rzeszów 1998, s. 263–279.
- Uruszczak W., *Zwyczaj ziemskie w Statutach Kazimierza Wielkiego*, SDPPP 1999, t. 4, s. 177–187.
- Uruszczak W., *Z badań nad statutem warckim z 1423 roku* [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane prof. Stanisławowi Plazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999, s. 135–147.
- Urzednicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992.
- Wajs H., *Bartnicy z Jabłonny i ich „prawo bartne” z XVII–XVIII w.*, „Sylwan” 1984, nr 10, s. 69–74.
- Walachowicz J., *Monopole książęce w skarbowości wczesnofeudalnej Pomorza Zachodniego*, Poznań 1963.
- Winiarz A., *Bartne prawo* [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, t. 7, Warszawa 1892.
- Winiarz A., *Prejudykaty w statutach Kazimierza Wielkiego*, KH 1895, s. 195–208.
- Wiślicz T., Ewa Ferenc-Szydelko, „Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa w dobrach monarchicznych w Polsce”, *Poznańskie TPN, Wydział Historii i Nauk Społecznych, Prace Komisji Historycznej*, t. 49, Poznań 1995, ss. 151, bibl., ilustr., KHKM 1996, R. 44, s. 437–441.
- Wojciechowski Z., *Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju*, Poznań 1948.
- Wojciechowski Z., *Prawo rycerskie w Polsce przed Statutami Kazimierza Wielkiego*, Poznań 1928.
- Wolff A., *Studia nad urzędnikami mazowieckimi. 1370–1526*, Wrocław 1962.
- Wolski K., *Bartnictwo i pasiecznictwo dorzecza Sanu w XV i XVI w.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio B: Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia, 1952 (wyd. 1955), t. 7.
- Wolski K., *Z dziejów bartnictwa we wsiach na prawie włoskim w starostwach przemyskim i sanockim*, KHKM 1958, R. 6, s. 359–364.
- Wójtowicz A., *Obelść, obelnicy i prawo obelne*, Warszawa 1930.
- Wroczyńska E., *Eksploracja lasów na Podlasiu w XVI w.* [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, Warszawa 1981, s. 145–171.
- Wronkowska S., *Tworzenie prawa* [w:] A. Redelbach, S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii państwa i prawa*, Warszawa 1993.
- Wyczański A., *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku. Studia*, Wrocław 1977.
- Ziemiński Z., *Teoria prawa*, Warszawa–Poznań 1977.
- Żabko-Potopowicz A., *Dzieje bartnictwa w Polsce w świetle dotychczasowych badań*, RDSG 1953, t. 15, s. 7–52.
- Żabko-Potopowicz A., *Lasy wielkokiążęce za Zygmunta Augusta i ich gospodarze* [w:] *Twórcy*

i organizatorzy leśnictwa polskiego na tle jego rozwoju, red. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1974, s. 23–29.

Żukowski R., *Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej w okresie od XVI do połowy XIX wieku*, Białystok 1965.

Żukowski R., *Wpływ bartnictwa na kształtowanie się kultury ludowej w byłym starostwie łomżyńskim*, „Literatura Ludowa” 1962, R. 6, nr 4–6, s. 42–48.

Żukowski R., *Znamiona bartne nowogrodzkie*, „Pszczelarstwo” 1964, nr 12, s. 7–8.